

Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի

յԱռաջաբանութիւն

Ոմանք յառաջին՝ մանաւանդ թէ յուրվք ի նախկին կորովամիտ իմաստուն եւ քաջ նաեւ ի սուրբ արանց յառաջ բերեալ իւրաքանչիւր դարուց եւ ժամանակաց զեղեալ եղեալ իրաց պատմութիւնս հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց, շարադրեալ թողին ինքեանց ամյապայս եկելոց ի յիշատակ եւ ի զգուշութիւն: Որոց զանուանս խոցին ոմանց արանց լուեալ մեր շարագրեցաք աստ սակս պատճառաց երկուց: Նախ՝ զի դիտաւորութիւն բանիս առ պատմութիւնս ներկայիս է՝ յորում եմքս. որոյ նիւթ բանից եւ շարադրութիւն բառից ի խոցին ուսեալ գոլով գրոց, մի լիցուք աստեղծաւորաց խոցին երախտեաց՝ արտաբոյ թողլով զանուանս արանցն երախտաւորաց: Եւ երկրորդ՝ ի խոցանէ թեպետ ոմանք ի յազգէ Հրեից էին եւ ի հեթանոսաց, եւ ոմանք յայլազգ քրիստոնէից՝ այսինքն Յունաց, Ասորուց եւ Լատինաց, եւ այլք ի մերս Հայոց ազգէ. սակայն բանք եւ վիպասանութիւնք խոցա ոչ՝ է թարց շնորհաց ամենազօր Հոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ. որոյ այսօր տօնախմբութիւնս է ի գլուխ յոբելեանի պենտեկոստէիս: Ընդ որոց եւ ես յուսամ ընդունել կաթիլ մի յառատ պարգեւաց այնմ պարգեւատուի՝ որ ոչ՝ զՀրեայս եւ զհեթանոսս խորէ եւ ոչ զԵթովպացիս որոշէ եւ ոչ ի դաւանողաց իւրոց արժանաւորաց եւ յանարժանից խորշի, որպէս զի շնորհիւ Նորին յաւարտ հասից տկար մտօք սկսելոյ տրակիս:

Արդ՝ որպէս վերագոյնդ խոստացայ զանուանս առաջնոցն, են այսոքիկ: Նախ՝ Ափրիկանոս, Յեսով, Հեքեսիպոս, եւ Յովսեփոս հրեայք եւ Նոննոս կրօնաւոր, Եւսեբիոս, եւ Չովսիմոս, Փաստոս Բիւզանդ, եւ Չենոբ յունաց. Սոկրատ, եւ Թեոդորիտոս, Յովհաննէս՝ ճեպելու, եւ Թեոդորա, Յովհաննէս Ասիացի եւ Կորայ իմաստուն, Յակովբ Ուրիայեցի, Դիոնեսիոս սարկաւազ, եւ Իզնատիոս եպիսկոպոս Աստիոբայ, Սիլուայ երեց, եւ Յովհաննէս ի Քեսնոյ, Դիոնեսիոս Սալիպայ որդի, եւ Միխայէլ պատրիարք Ասորուց:

Իսկ ի մեջ եւ յազգէս Հայոց՝ կորովին Ագաթանգեղոս, եւ այրն Աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ սուրբ վարդապետ, եւ Ղազար Փարպեցի, Թովմա վարդապետ Արծրունի, եւ Շապուհ Բագրատունի, Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց, եւ Մովսէս Աղուանից պատմագիր Կաղանկատուացի, Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուրիայու, Ստեփաննոս վարդապետ Ասողիկ, Առիստակէս վարդապետ Լաստիվերոցի, Մատթէոս վանաց երեց Ուռիայու, Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Անույ, Վանական վարդապետ Տաւուշոյ, եւ Կիրակոս վարդապետ եւ Վարդան Նորին աշակերտք: Այս հոսկ վերջին եւ հոսկ ի յետինքս Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցի, որ ունի պատմութիւնս ամաց իբրեւ վաթսուն եւ հնգից, սկսեալ ի ՌԾ թուէն մինչեւ ի ՌՃԺԵ թիւն հասեալ դարարե: Արդ՝ եթէ գոն այլ ինչ պատմութիւնք ի մէջ մեր եւ կամ այլ ազգաց, թողաք զայն ի գիտունս խոցին եւ զայս միայն յիշեցաք զոր ի գիրս մեր գտաք:

Եւ արդ՝ սոցին աստ յիշեցելոց արանց ոմանք, սկսան որ առաւել հմտագոյնքն էին, ի Ստեղծողէն զարարածս, եւ ի նախկին մարդոյն Ադամայ, եւ ոճով իմն անցանելով ընդ դարս եւ եւ ընդ ժամանակս, եւ աւարտեալ մինչեւ ի յինքեանց իսկ կեանս: Իսկ ոմանք ի նշանաւոր դարուց եւ ի քաջազօր թագաւորաց եւ ի սքանչելի արանց սկիզբն եղեալ են զբանս իւրեանց, եւ այսպէս իրաց ինչ եղելոց մեծամեծաց եւ փոքունց, եւ այլ եւս ի

բռնակալաց արանց եւ ի գոռոզաց տիրողաց, եւ ընդ հաւատոյս Քրիստոսի եւ եկեղեցւոյ
Նորին մրցողաց, եւ հերձուածողաց ամբարշտաց, եւ նեղութեանց ժամանակաց: Նաեւ
խաղաղարար եւ բարեպաշտ թագաւորաց եւ իշխանաց, աշխարհի շինութեանց եւ
եկեղեցւոյ բարեկարգութեանց, եւ թշնամեաց յաղթութեանց. եւս շարայարեալ են ընդ
պատմութիւնս զանազան եւ հիացուցանօղս արժանիս լսելեաց, եւ հասուցեալ են մինչ
առ իւրաքանչիւր ժամանակս՝ առ ի իրատ եւ յօգուտ եւ ի զգաստութիւն յետագայիցս:
Որպէս զի բարեաց արանց նախանձաւորքն ընդ բարիս գովեսցին, եւ չարքն եւ
արհամարհեալքն ընդ նախկին չարեացն արհամարհեալք արտաբերեսցին:

Այլ արդ՝ եղբարք իմ սիրեցեալք ի տեր, քանզի նոքա ի ժամանակս տերութեան
քրիստոնէից թագաւորաց եւ իշխանաց բարեպաշտից գլով, եւ կամ թէ ընդ
իշխանութեամբ այլազգեաց բռնաւորաց անկեալ, որք թեպէտ թշնամիք օրինաց են, այլ
կամին շինութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհի եւ յուրվութիւն ռամկաց վասն օգտի
իւրեանց, այնքան աղէտս եւ կսկիծ եւ տառապանս, եւ աղաղակ, եւ ամբաստանութիւնս
տրտնջանօք հանդերձ գրեալ են ի պատմութիւնս իւրեանց, որ եւ քաջայայտ իսկ է
ձերում իմաստութեան: Ապա ո՞րչափ եւ քանի՞ցս եւ քանի՞ պատիկ պարտիմք մեք
ողբալ եւ հառաչել եւ աւաղել զողորմելի կեանս մեր եւ երկոքումք ձեռօք հարկանել
զգլուխս, եւ վա՛շ կարդալ զկորստեամբք մերովք, որ ոչ միայն ի թագաւորաց մերոց եւ
իշխանաց զրկեցաք, այլ եւ յայլազգի գոռոզաց եւ ի բռնակալաց, որ ակամայ կամօք
հաճեալ եւ հնազանդեալ էաք ընդ տերութեամբ նոցին (մնալ) բազում ժամանակս: Որք
թեպէտ հակառակ էին եկեղեցւոյ եւ օրինաց սրբոց, այլ ոչ իսպառ դիմամարտէին: Եւ
թեպէտ կեղեքէին, եւ կողոպտէին զկեանս մեր, այլ ապահով եւ խաղաղ եւս պահէին
զմեզ յարտաքին եւ յօտար թշնամեաց եւ յաւարչաց: Չնոսին եւս եբարձ տեր Աստուած
մեր յերեսաց իւրոց եւ ի մեւջ. եթէ վասն անկշռելի եւ անչափելի եւ անհամար մեղաց
մերոց էր որում յաւետ արժանի եմք՝ զոր կրեմքս, եւ եթէ յաղագս չափուց իւրեանց
լրմանն՝ որ անցեալ էին քան զչափ բնութեանս մարդկան եւ օրէնսդրին իւրեանց
յափշտակութեամբ, զրկողութեամբ, կաշառառութեամբ, պղծագործութեամբ, եւ
ամենայն իրօք չարեօք, թերեւս արժանն տարաւ ի տեղի հատուցման, որ չեղելոց
զգործսն քննէ, եւ զչգոյն իբրեւ զգոյ կոչէ. նմա միայնոյ է գիտելի, եւ կարող է
հատուցանել զհատուցումն նոցա նոցին:

Այլ դուք ո՞րով եղանակաւ եւ կամիք ընտրեցէք. բաց ի մեզ եհաս եւ կատարեցաւ
հրաման Տեառն մերոյ եւ Փրկչին՝ թէ եւ տարադէպ է ինքեան, եթէ՝ «Յարից գիովին եւ
ցրուեսցի հօտնէ: Այսպէս եղել եւ մեզ. զի յընտանի հաւատակից հովուաց վաղ ուրեմն
էաք զրկեալք, այժմ յօտարահաւատ եւ յայլակրօն տերանց եւս մեկուսացաք. եւ եղաք
իբրեւ նաւաբեկ ոք որ ի մեջ կոհակացեալ ալեաց ծովուն տարաբերի ոտիւք եւ ձեռօք, եւ
ոչ ուստեքէ լինի փրկութիւն: Զանզի եւ ես այսպէս գիտեմ՝ թէ՛ ի հնումն եւ թէ ի նորումս
սուրբ հարքն որքան ողբք եւ սուգ զոր ասացեալ եւ գրեալ են, զայն նախագիտութեամբ
վասն այսր ժամանակիս է, եւ վասն մեր՝ եւ ոչ իւրեանց: Վասն որոյ ոչ կարեմ տալ
լռութեան. թեպէտ հայիմ եւ չափեմ զկարողութիւն անձին իմոյ, եւ տեսանեմ յոյժ տկար
եւ անիմաստ եւ յոռի քան զամենայն մանկունս եւ զպաշտօնեայս եկեղեցւոյ, եւ քան
զուսումնակիցս իմ եւ ընկերս ըստ ժամանակիս, մանաւանդ թէ մեղօք զառաժեալ եւ
թշուառական կենօք զբաղեալս. սակայն հայիմ ի քաջսն եւ ի գիտունսն քան զիս, զի
լռեալ յայսմ ամենայնէ անփոյթ առնեն, եւ հարկանելոյ սրտիս ոչ տոկալ այսմ անտանելի
աղետիս, այլ յուսացեալ յամենազօր աջ Տեառն եւ յառատաձիր պարգեւս Յոգւոյն՝ որ
խլից լսել տայ, համերց խօսել, եւ արժանաւոր աղօթիւք Տիրուհւոյ Կուսին, եւ
Կարապետին սրբոյ, եւ ի լոյս ածողին զմեզ բազմերախտ հօրն մերոյ մեծին Գրիգորի, եւ
ամենայն սրբոց եւ եղբարց սրբանուէրից, արկի զանձն իմ ի հոգս գործոյս այսորիկ
մտատանջի, վստահացեալ ոչ թէ ի կարողութիւն իմ՝ այլ ի սեր սրբասեր եւ հեզաբարոյ

եղբայրության ձերոյ: Վասն որոյ հայցեմ եւ ժտեմ խոնարհաբար զիջանել ըստ աշակերտացն Տեառն, մանաւանդ թէ աղօթիւք օգնել, եւ մի՛ քամահելով եւ պոստելով զանց առնել, գոլով եւ ձեր կարեկից եւ բնութենակից մեզ ըստ բնութեան. զի եւ ի գիրս աստուածայինս ի յովով տեղիս մարդասիրութեամբն իւրով իրք նուաստ առաւել յարգի եւ գովի՝ քան զառաւելն եւ զմեծամեծս: Եւ վասն խորանին վկայութեան սպասու այծեայս եւս նուիրեցին ընծայաբերքն, եւ Տէրն իսկ զովեաց զլումայս այրույն. եւ գունակ նմին եւ ես աղերսեմ ընդունել զձեզ զտրակս զայս իբրեւ զնոյն. որ իբրեւ ի մէջ գիշերի թանձրամած խաւարեալ վերջացեալ ժամանակիս հազիւ թէ այսքանս ընծեռել կարացաք ապագայից ընթերցասեր եղբարցդ, ի փառս Զօր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Զոգւոյն, եւ ի յօգուտ լսողացդ:

Ն. Ծ. Աստուծոյ

Կաթուղիկոս Աղուանից՝ Տէր Եսայի Զասան Ձալալեանց

Ա

Ընդ ժամանակս թագաւորութեան ազգին Պարսից՝ որ են կրօնիւք մահմեդականի, յորում տիրէին բռնակալութեամբ սկսեալ ի Կովկասային լեռնէ, եւ ի յեզերաց Կասպիական ծովուն, (որ Երկաթի դուռն կոչի), մինչեւ ի Մազանդարան եւ Աստարապատ. եւ անտի սահմանօքն Յօգպեկու, հատեալ ի Խորասան, եւ ի Ղանտահար բերդ, եւ անտի ձգեալ յեզր ծովուն Զնդկաց ի Բանտար քաղաք եւ այսր ի Շիրագ. եւ միջոցաւ երկրաւ հասեալ մինչեւ ի Բաբելոն (այսինքն՝ Պաղտադ) անդէն եւ այսր հատեալ սահմանօք հասեալ մինչեւ ի Զամատան եւ ի ծովն Վանայ. յորմէ եւ սահմանօքն Մարաց հասեալ ի Խոյ եւ ի Սալմաստ. եւ ի Նախջաւանաւ հատեալ ի յԵրասիս գետ, եւ անտի Սահաթիւ Կաղզուանաւ եւ Կողբաւ անցեալ ի գետն Ախուրեան՝ որ կոչի Արփայ-չայի: Եւ անտի անցեալ Ղալդուլի անուամբ նահանգիւ եւ ի սահմանս Վրաց ի Տիփիս քաղաք եւ ի Կախէթ՝ իւրովք բոլոր թեմիւք եւ թումանօք: Եւ ապա հատանի ի լեռն Կովկասու, դարձեալ ի նոյն ամուրն Զունարակերտ, (այսինքն՝ Դարբանդ) եւ ի տեղի կայից գլխաւորի լեռնորդացն, զոր Շամխալն անուանեն, եւ անուն տեղւոյ նորին Թարխու կոչեցեալ: Արդ՝ ի յայս միջոցի ծոցոյ երկրիս արեւելեայց իսառն ընդ հարաւ եւ ընդ հիւսիս կողմանս Երոպայոյ՝ տիրեալ Էին ազգն Պարսից, որ Ղզըլպաշն կոչիր, ունելով զաթոռ եւ զգահ արքայութեան իւրեանց զամենահռչակ արքայանիստ մայրաքաղաքն Շօշ, (այսինքն Է՝ Ասպահան. եւ անդ կալով թագաւորացն՝ տիրեն եւ իշխեն վիճակեալ իւրոց հնազանդելոց ազգացն ձգեալ յաջ եւ յահեակ զթեւս իշխանութեան իւրեանց:

Այլ արդ՝ աստանօր տարակուսիմք սակս նախնի ցեղապետութեանց՝ թէ յորմէ ազգէ եւ ծննդոց սերեցան սոքա թագաւորագունք, եւ կամ յորմէ հետէ յառաջացեալք եղեն. քանզի սրբազան հայրն մեր Մովսէս քերթողն հաւաստէ մեզ այսպէս, եթէ «Արշակ քաջ պարթեւն վանեալ զՄակեդոնացիսն՝ զդայեակորդիսն Աղէքսանդրի, որ ամս վաթսուն եւ կամ ավելի կալեալ ունէին զթագաւորութիւնն Պարսից, որ եւ զեղբայրն իւր Վաղարշակ երկրորդ իւր կարգեալ՝ թագաւոր ի Զայս առաքէ: Եւ այսպէս ի միոյ ցեղէ եղեալք երկուց ազգաց Պարսից եւ Զայոց թագաւորք պարթեւքն՝ մինչեւ ի ժամանակս Սասանականին Արտաշրի սպանանելոյ զԱրտաւան արքայ Արշակունի. եւ ինքն կորգեալ զթագաւորութիւնն Պարսից. եւ ազգաց տիրեաց մինչեւ յերեւումն Մահմետի, որ զկնի երեսուն կամ ավելի եւ պակաս ամի տիրելոյն իւրեանց, սպանին զՅազկերտ արքայ Պարսից, եւ տիրեցին նոցին իշխանութեան. յորմէ տիրապետեալ ոմն Մահմուտ

անուն բռնացեալ ի Բահլ, եւ անտի մինչեւ ի Խորասան. եւ ապա փոխանակելով զմիմեանս յառաջացեալ առին զՅոն: Իսկ որդի Մահմուտին Մասխուտ անուն ի Յոնոյ Էառ զԼշապուր, զԽազուին, զԱսպահան, եւ զամենայն տունն Արաղու եւ զՔրտաստան. (այս ըստ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ): Եւ ապա ասէ զսոցանէ՝ որդի զհայր փոխանակելով յերկար ժամանակս նստան ի Խազուին, որոց անուանք են այսոքիկ՝ Աբու-Ալի, Տաւութ, Չաղրպէկ, Ապու-թալիպ, Տողրիլպէկ, որ զօրացեալ ի Խալիփայէն, եւ առեալ զիրաման եւ անուն սուլդանութեան, ընդարձակեաց զսահմանն իւր սկսեալ ի Խորասանայ՝ եւ զամենայն երկիրն Պարսից:

Չսա փոխանորդէ Արփասլան եղբորորդի իւր, եւ զկնի նորա Մելիք շահ կոչեցեալ. եւ ապա Մահմուտ սուլդան, եւ յետ նորա Բաքարուխ. եւ որդի Մահմուտ սուլդանին Եհար զԲաքարուխն, եւ ինքն սուլդանացաւ: Եւ զկնի Մահմուտի որդի նորա. եւ Սանճար սուլդան ոմն սպանանէ զնա եւ առնու զիշխանութիւնն. եւ ապա Տաւութ որդի նորա. եւ զկնի Տողրիլ. եւ յետ նորա Մախսուտ. եւ ապա միւս Տողրիլ. զկնի որոյ Ալփասլան, որ Էառ զԱնի քաղաք մինչեւ ի Վրաց տուն, որ եւ պատուեալ ի Խալիփայէն իւրեանց: Եւ այս Ալփասլան փոխեաց այլվի Տողրիլ. եւ ապա Շահի Արմէն, եւ զկնի Ելտկուզ. զկնի որոյ Փահլաւան եւ Խզիլասլան որդիք սորա՝ որ ի միասին տիրեցին աշխարհաց. եւ այս հասանի մինչեւ ի ՌԻՉ թիւս հայոց: Յայսմ միջոցի ոչ գտաք զորպէսն, բայց սոյն վարդապետ ասէ, թէ ի ՌՅԴ թուին եկն Թաթարն, եւ ի Խորասանու փախոյց զորդիս Խորազմ շահին: Իսկ զալուստ Թաթարին՝ եւ փախուցանել զՋալալատին սուլդանն ի Խորասանայ, եւ յառաջ խաղալն առ մեզ, եւ յաղթելն եւ տիրելն ամենայն երկրի. եւ վիճակելով ելանելն եւ առնուլն զտիեզերս, եւ պէս պէս չարութիւնք եւ գործք նոցին զոր անցուցին ընդ ամենայն ազգս արեւելից եւ արեւմտից, հիւսիսոյ եւ հարաւոյ, զայս ամենայն ուսուցանեն մի ըստ միոջէ Վանական, Կիրակոս, եւ սոյն Վարդան վարդապետք եւ պատմագիրք, որք եւ հասուցանեն մինչեւ ի ՉԺԵ թիւս զպատմութիւն բռնակալութեան սոցա. եւ զկնի ոչ գտաք զորքանութիւն ամաց իշխանութեան սոցա. եւ կամ թէ որով եղանակաւ բարձան, եւ ո՛վ ոք էր որ հալածեաց եւ չքացոյց զնոսա յաշխարհէս մերմէ. եւ կամ ո՛յք էին որք տիրեցին եւ բռնակալեցան երկրին Պարսից. մինչեւ ասի ի ՊԼԵ թուին գալն Թամուրլանկին, որ եւ նա զազանաբար եկեր եւ մանրեաց, եւ զմնացորդսն առ ոտն Եհար ըստ տեսլեանն. եւ զամենայն տիրեզերս ի հարկի կացոյց, սկսեալ ի Սմրդանտայ մինչեւ ցՍամարիա եւ ցԵգիպտոս, ժամս ուր եւ տասն մաշելով ի սուր զամենայն հասակ, եւ քայքայելով զեկեղեցիս ուր Եհաս զնացք ոտիցն, որոյ զհանգամանս չարագործութեանն պատմէ քեզ Թովմա վարդապետ Արծրունի: Եւ զկնի սորին գալ Ղարայ Յուսուփ չարին ասէ ի ՊԾԵ թուին, եւ կերպակերպ չարիք նորին. զկնի որոյ ի ՊՅ թուին Շահռուխ ոմն կրկնաչարագոյն քան զնա երեւեալ, եւ ապա Ջաղաթայն: Յետ այսորիկ Ջհան շահն ազգաւ թուրք, որ թագաւորակերպ տիրեալ բոլոր երկրին Պարսից ի ՊՁԸ թուին. եւ զսա փոխանորդէ Եաղուր փատշահ որդի իւր, ի ՋԼԲ թուին հայոց:

Այս Եաղուր թագաւոր որ նստեր Դաւրեժ Շահաստանի, փեսայացոյց ինքեան ի քոյր իւր զԶէս Յայտարն, որ էր որդի Շէխսեփուն, որ նստերն յԱրտաւիլ քաղաքի: Այս շէս եղելոց սկիզբն եւ ազգն եւ որպիսութիւնն ոչ գտաք ուրեք թէ ո՛, կամ յորմէ ցեղէ յառաջացեալ բնակեցան աստ: Այս շէս Յայտարին ծնանի որդի մի զոր անուանեն Իսմայել, եւ վասն ոչ ունելոյ զաւակ Եաղուր թագաւորին, վասն որոյ շէսն եւ կինն իւր խորհեցան հնարիւք իմն սպանանել զԵաղուրն, զի ինքանց եւ որդւոյ իւրեանց մնացէ ժառանգ թագաւորութեան. որ եւ արարին իսկ: Քանզի կոչեցին զնա ի պատճառս պատուոյ, եւ պատրաստեցին նմա կերակուր մահարար, եւ ի ճաշակելն նորա՝ իսկոյն զգաց. եւ ապա բռնի հրամայեաց ուտել եւ ինքեանց. եւ այսպէս ի միում ժամու մահացան թագաւորն եւ քոյր իւր եւ շէսն. եւ յաղմկել զօրացն՝ զմանուկն Իսմայել փախուցին ի յԱղթամար կղզի.

(այս ըստ Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցոյ վիպասանութեան) եւ այսու զկնի զվիմեամբք ելեալ յառաջացան ի գահ իշխանութեան. որ եւ Սնխուր անուն ոմն բռնացաւ եւ տիրեաց, եւ հաստատեաց զաթոռ իւր յԱսպահան ի ՋԽԸ թուին. եւ յետ նորա Ալվանդն սուղ ժամանակաւ. որ եւ տեւեցին մինչեւ ի ՋԾ թին հայոց: Արդ որպէս ի գլուխ ճառիս խորշելով խոյս ետու ըստ կարգի եւ ըստ ազգաշարութեան ողջոյն գիտել եւ գրել զկարգ թագաւորութեանն Պարսից, որպէս արդի գիայր փոխանակեալ: Այլ այսքան միայն ի հնագիր պատմութեանց հաւաքեալ զանուանս երեւելի եւ նշանաւոր արանցն գոռոզաց եւ ամբարշտաց, հասուցաք մինչեւ ցայս վայր՝ ի զքօսանս եղբարց մերոյ սիրելեաց. եւ Զրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս. ամեն:

Բ

Արդ՝ որպէս ասացաք զսպանումն Եաղուբ թագաւորին եւ շէխ Յայտարին, եւ փախուցանելն զմանուկն Իսմայել ի յԱղթամար կղզի, եւ զկնի ամաց ինչ զարգանալոյ տղային՝ աղմուկ շփոթի ոչ սակաւ լինէր տանն Պարսից եւ ապա միաբանեալ զօրագլխաց եւ զօրացն հանեն զԻսմայելն ի կղզոյն եւ թագաւորեցուցանեն ի յինքեանց վերայ ասելով, թէ սա է ժառանգ երկուց կողմանցն, այսինքն շէխին եւ գլով քվեր որդի Եաղուբ թագաւորին, եւ սմա անկ է թագաւորութիւնն. վասն որոյ հնազանդեցան եւ երկրպագին նմա: Եւ նա ելեալ ի ՋԾ թուին, նախ հալածէ զյառաջ ասացեալ զԱլվանդն, եւ յինքն գրաւէ իշխանութիւնն. եւ ապա պատերազմեալ ընդ յաջ եւ յահեակ թշնամիսն զամս քսան եւ հինգ, ընդարձակէ զսահմանս իւր ըստ կարողութեան. եւ վարեալ զիշխանութիւնն՝ մեռանի ի ՋՅԵ թուին: Չկնի որոյ թագաւորէ որդի նորին շահ Թահմազ ի նոյն ամի, այր քաջ եւ արի: Սա յովով տեղիս արար ընդ իւրով իշխանութեամբ, որպէս զԱտրպատական եւ Վրաց աշխարհն բռնութեամբ հնազանդեցոյց. եւ ի կողմանս Խորասանու նոյնպէս ընդարձակեաց. նա եւ բազում կարգս ուղղեաց իշխանութեան իւրում եւ թեթեւութիւնս հարկաց, որպէս եւ ասեն: Եւ սա վախճանի ի ՌԻԴ թուականին, եւ փոխանակ կացուցանեն զորդին իւր Իսմայել անուամբ. որոյ կամեցեալ զբռնագլուխսն եւ զանհնազանդ խորամանկսն ի զօրագլխաց եւ զօրաց իւրոց բառնալ յերեսաց. իսկ նոցա աճապարեալ քան զնա ընդ փոյթ կենագրաւեն՝ որպէս ասի հնարիւք իմն մահացուցեալ. եւ զկնի սորին բերեն զեղբայր իւր Խոտապանտայ կոչեցեալ ի Խորասանայ, այր անարի, պակասեալ եւս ի լուսոյ. եւ սա եւս զամս սակաւս դաժանութեամբ եւ դառնութեամբ վարեալ զիշխանութիւնն՝ մեռանի. եւ ապա ի ՌԻԹ թուին որդի սորին Ապաս՝ կոչեցեալն Մեծ, շահ նստուցանեն ի Մաշատ. որ եւ ընդ սակաւ ժամանակս հնազանդեցոյց զշրջակայ թշնամիսն իւր, եւ ի բուռն Էառ զբոլոր երկիր հայրենի իշխանութեան իւրոյ. եւ ի Խորասանայ մինչեւ ցերասի գետ եւ ցԲաղդատ՝ բաց յԱտրպատականս:

Վասն զի թագաւորն Կոստանդնուպօլսոյ իսմայելացի, խրոխտն սուլտան Մուրատ կոչեցեալն Խոնդքար, խոչնտակ եղել սմա. զի եհան զօր եւ հրաման ի վերայ երկրիս Ատրպատականի՝ գալ եւ առնուլ զսա. որ եւ եկեալ առին իսկ զԵրեւան, եւ զՆախջուան, զԴաւրեժ, եւ զԳեանջայ. մինչեւ ի սահմանն Վրաց, զՏփիսիս եւ զբոլոր տունն Վրաց. այլ եւ յայն կողմ Կուր գետոյ զՇաքի, զՇրուան, զՇամախի, եւ զԴարբանտ. այսքան քաղաքաց եւ երկրի տիրէին օսմանցիք: Եւ զկնի աւարտման պատերազմաց յայն կողմանցն թագաւորն Շահ Ապաս եւ խաղաղութեամբ նստեալն յԱսպահան մայրաքաղաքի, զկնի սակաւ ամաց ապա դարձուցեալ է գերեսս ի վերայ երկրիս Ատրպատականի առնուլ զսա. որ եւ եկեալ է բազմօք զօրօք ի վերայ Դաւրիժու, եւ ըստ բաղտի եւ աջողման իւրոյ առեալ է զԴաւրեժ, զՆախջուան, եւ զԵրեւան ի միում ամի. եւ ապա զկնի միոյ ամաց առեալ է զԳեանջայ եւ զամենայն երկիրն Ղարաբաղու, զՇամախի, զԴարպանտ եւ զշրջագայս նոցա, զՏփիսիս քաղաք, եւ զբոլոր տունն Վրաց

ի ձեռաց օսմանցւոց: Եւ զկնի այսոցիկ արարմանց հաշտութիւն եւս ընդ թագաւորին օսմանցւոց հաստատեալ է զսահմանս եւ զբաժինս հատկացուցանելով իւրաքանչիւրոց ի մէջ երկուց աշխարհացս Պարսից եւ Յռոմոց: Եւ սա այսպէս քաջութեամբ եւ արիութեամբ կեցեալ վաղճան առնու ի ՌՅԹ թուին: Եւ ապա զկնի սորա թագաւորեցուցանեն զթոռն սորին Շահսէֆի. ի սոյն թուին յԱսպահան եւ սա եւս արիութեամբ եւ խաղաղական կենօք վարեալ զիշխանութիւն իւր՝ փոխի յաստեացս, թողլով զթագաւորութիւն որդւոյ իւրում փոքր Շահաբասին ի ՌՂԱ թուին Յայոց: Որ եւ սա առաւել հաստատեաց զգահ իշխանութեան իւրեանց, եւ խաղաղացոյց զերկիր, եւ զժողովուրդ իւր յամենայն կողմանց թշնամեաց. որ եւ յաւուրս սորա շինեցան ամենայն աներակ գեօղք՝ եւ քաղաքք, եւ երկիր աշխարհիս Յայոց եւ Պարսից. զի կարի քրիստոնէասեր եւ աշխարհաշէն էր. որոյ աղագաւ հաստատեցան յամենայն տեղիս եկեղեցիք, վանօրայք եւ անապատք. մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածնի, եւ սուրբն Գանձասար յԱղուանս, առ սրբազան Յայրապետին Փիլիպպոսիւ, եւ Պետրոս կաթողիկոսին Աղուանից: Եւ սա եւս այսպէս բարեբախտիկ լեալ յաշխարհի վճարի ի ՌՃ թուին. եւ Էառ զիշխանութիւն թագաւորութեանն որդի սորին Շահ Սուլէյմանն ի նոյն ամին. որ եւ յաւուրս սորա առաւել խաղաղութիւն եղեւ աշխարհի, եւ շինութիւն աներակաց, եւ բազմամարդութիւն երկրի, ուղղութիւն եւ իրաւունք դատաւորաց, չափաւորութիւն հարկապահանջութեանց, եւ բարեկարգութիւն ամենայն գործոց եւ արարողութեանց: Սա եւս այսպէս կառաւարեալ երկիր եւ զհնազանդեալս իւր, վաղճանի ի ՌՃԼԹ թուին: Չկնի որոյ թագաւորէ որդի սորին Շահ սուլտան Յիւսէինն կոչեցեալ ի ժամանակի մերում, ի տիս տղայութեան գլով ի ՌՃԽ թուին:

Արդ՝ զոր ինչ մինչեւ ցայս վայր եղեալ էր ի նախկին գրոց պատմութեան, մանաւանդ ի գրոցն Առաքել վարդապետի ծաղկաբաղ արարեալ հաւաքեցաք, որում տեր ողորմեսցի. յետ այսորիկ պարտիմք ի ներկայ ժամանակացս, յորում կամք գծագրեալ աստ. եւ քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամեն:

Գ

Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում Յիւսէին կոչեցեալ Շահ Սուլտանն արար հրաման մարդաթիւ եւ աշխարհագիր առնել ազգիս հայոց, եւ ամենայն ազգաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց. եւ ելեալ հրամանատարք նորին՝ արք իբրու հաւատարիմք տան նորա, գրիչք եւ քարտուղարք, զի անսխալ եւ առանց թագուցանելոյ գրեսցեն զամենայն հասակ ի հնգետասան ամենից եւ ի վեր, սպառնացեալ ի հրովարտակին՝ այսպէս. «Եթէ ոք գտցէ զթագուցեալ եւ զղօղեալ ոք, եւ յայտնեսցէ զայն արքայի, զլուխ ղօղելոյն՝ արքայի. եւ ինչք նորա անար այնմ լիցի՝ որ գուշակեացնէ: Չոր եւ արարին իսկ. զի յոյժ յուզմամբ եւ որոնմամբ զննեալ տեղեկանային պէսպէս հնարիւք եւ սպառնալեօք: Ի գիւղի ուրումն գտանուտեր գիւղին, եւ զքահանայսն եւ զհիւրընկալն զոր զգիր ասեն, արգելուին ի տունս ուրոյն, եւ զատ ի միմեանց. եւ ապա ասել տային զանուանս արանց եղելոց ի գիւղին եւ գրէին. եւ բերեալ ի մի վայր՝ հաւասար տեսանէին. եւ թէ անելի կամ պակաս գտանէին զասացեալսն ի միմեանց, (եւ զի թուղթ եւս առնուին ի բերանոյ նոցա, այսինքն մուչալկա, զի թէ սուտք գտցեն այնքան տուգանս վճարեսցեն), կախելով ի փայտէ բրածօժ առնէին զարսն ասացեալ ի սակս տուգանին. ընդ նմին կաշառս յոլովս, եւ տասանորդս, եւ զկարգեալ վարձս զհնուորացն, առաւել քան զչափն առնուին, եւ ապա զգրեալն կրկնէին: Ապա յետ այսորիկ՝ գրեցին եւ զվանօրայս, զանապատս, եւ զգիւղօրէից եկեղեցիսն. ընդ նմին եւ զեպիսկոպոսունս եւ զաբեղայս, եւ զերիցունս, առ հասարակ ի թիւ արկին. եւ անարտելով զնոսս սկսան գրել եւ զվաճառականսն, զճանապարհորդսն, եւ զորս սուղ ինչ առետրոյ տեարքն էին. եւ զամենեսեան ի համարութիւն գրելով՝ տարեալ ցուցին ատենի արքային: Իսկ անդ եղին հարկս ի վերայ գրելոց զլիսոցն՝ երեքպատիկ յաւելմամբ ի վերայ առաջնոյ

սահմանին. եւ ի վերայ եկեղեցական պաշտօնէից, որ յառաջնումն ո՛չ երեւեր բնաւ, տասնապատիկ առաւել քան աշխարհականաց ծանր բեռնս եղին. եւ սոյն աշխարհագրութիւն հազիւ մինչեւ յերիս ամս աւարտեցին. զի ի ՌՃԽԸ թուին սկսան, եւ ի ՌՃԾԱ թուին հրաման արարին զերեք տարւոյ զգլխահարկ ժողովրդեանն՝ զոր նոր եղին (հաւաքել). նա եւ վասն եկեղեցականաց, եւ կրօնաւորաց կարգեալն ընդ նմին միահաղոյն առնուլ: Ապա ել մեծ վեզիրն Ատրպատականի, որ նստեր ի Դաւրեժ քաղաքի, որոյ անունն էր Միրզաթահիր, հազար հարիւր արամբ, եւ եկն յերկիրս Ղարաբաղու, եւ ի Գանջայ քաղաք. եւ սկսաւ առնուլ յոյժ աւելորոջք, քան զգրեալն: Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս եւ ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն. եւ քանզի յոյժ ծանր էր լուծն, եւ ոչ կարէին տանել, վասն որոյ չարչարէին, կեղեքէին, եւ ջարդելով առնուին ըստ չափու իւրեանց ի յոլովիցն՝ յոլով, եւ ի փոքունցն՝ փոքր. զի (մեծ) գեղն հարիւր հիսուն, հարիւր, կամ հիսուն թուման. եւ յոյժ փոքրն յերեսուն կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ի վաճառականաց, եւ յամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին, եւ հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս եւս կերպիւ հարկս եղին, եւ անուանեցին զայն ապիքուրան. դարձեալ միւս եւս եղին, եւ զայն ասացին Շահգաստի ախրաջաթ. միւս եւս յաւելին, եւ անուանեցին շեշդինար, եւ զայս երեքպատկեցին: Եւ դարձեալ կրկին եւս եղել հրաման, ելանել եւ գրել զամենայն սահմանս երկրի. գիւղօրէից, եւ ագարակաց. զհող, զջուր, զայգի, զանդաստան, զճառ, զտունկ, եւ զամենայն ինչ, որ պիտոյ է մարդկան, առ հասարակ զամենայն գրեցին, թե՛ հայոց, եւ թե՛ այլազգեաց. այլ եւ վրանաբնակաց, եւ խաշնարածաց, ազգ մի որ թարագամայ ասեն. զնոցին եւս, զանդեայս, եւ զհօտս, եւ զջոկս, եւ զջուլիրս, եւ զերամս ամենայն անասնոց չորքօտանեաց ի թիւ արկին, եւ յառաջնոցն վերայ կրկին յաւելին զհարկս: Չայս ամենայն զոր գրեցաք՝ նորահնար չարիք էր, զոր եղին ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ եւ յառաջինն եւս ծանրագոյն էր բեռն ի վերայ ժողովրդեանն. այժմս փոխանակ թերեւացուցանելոյ, զայսքան եւս յաւելին ի վերայ: Եւ դարձեալ՝ որպէս սովորութիւն է պարսից իշխանութեան՝ յամենայն քաղաքս տերութեան իւրեանց, եւ ի վերայ ամենայն երկրի, պետս եւ գլխաւորս զօրաց կացուցանել, որպէս խան, սուլդան, դուլբեկի, վեզիր, դարուդայ, եւ թուրքաւար: Յառաջնումն որոյ միանգամ այսպիսեացս իշխանութիւն ինչ տային ո՛չ դիւրեաւ փոփոխէին եւ առնուին ի նմանէ. բայց թէ մեծ յանցանք ինչ եւ կամ վնաս առնն յայտնիր, եւ կամ վասն զրկողութեան եւ ազահութեան զանգատողք եւ դատախազք երթային ի դուռն արքայի, եւ զյանցանս առնն յայտնի կացուցանէին, եւ ապա հազիւ ուրեմն առնուին յառնէն յայնմանէ զիշխանութիւն զայն: Իսկ այժմս եւ այսու թագաւորաւս ո՛չ այսպէս, այլ թագաւորն եւ նախարարք իւր կաշառակուր լեալ՝ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին, եւ ի միում ամի, երկուս եւ երիս տեարս եւ իշխանս՝ ի միում քաղաքի եւ գաւառի զկնի միմեանց առաքէին: Եւ նոքա եկեալ՝ որպէս եւ ինքեանք կաշառօք ստացեալ էին զիշխանութիւնս իւրեանց, նոյնպէս եւ նոքա այնպէս ամենայն զդատ եւ զիրաւունս ժողովրդեան ի բաց եղեալ՝ կեղեքէին, կողոպտէին զհնազանդեալս իւրեանց. սոյնպէս առնէին եւ օրինապահք դպիրք նոցա, այսինքն դատաւորք շխալսլամբ, շեխք, եւ որոց դագիս ասեն: Դարձեալ յաւելին միւս եւս չարիս, զի որք միանգամ տեարք էին գիւղից, եւ ագարակաց. նա եւ վարձաւորք՝ այսինքն դօնլուղ հատեալ, զօրապետք, եւ զօրք որքան դրամոյ չափ որ ոք եւ ունէր, զնորին տասանորդն եւս հատին, եւ թագաւորական արարին. իսկ նոքա ո՛չ յիւրեանց դրամոցն տային, այլ զայն եւս յաւելին եւ եղին ի վերայ իւրաքանչիւր հնազանդելոցն, եւ այնպէս առնէին: Նմանապէս եւ այլ բազմայոյլ չարիս յորդեցին. ուստերս եւ դստերս ուժգին քարշելով, զարս եւ զկանայս բռնի ուրացուցանելով, եւ զյետամնացելոց զինչսն եւ զստացուածսն եւ զանձս յափշտակելով՝ եւ ուրացողացն տալով. որպէս եւ որքան տօվլաթաւորս եւ մեծատունս աչօք մերովք տեսաք ի Ջուղայ եւ յերեւան՝ որ ի վերջին աղբատութիւնն եւ ի թշուառութիւն հասեալ

Էին. Եւ հարցեալ զպատճառն տեղեկացաք, որ վասն ուրացողացն եւ յափշտակութեան ընչից իւրեանց էին եղեալք այնպէս: Այնպէս զամենայն բարեկարգութիւնս բարձին յերկրէ. զորս մանրամասնաբար ոչ գրեցաք. միանգամայն եւ օրէնս եղին իւրեանց. իսկ զտան հակառակ՝ փոփոխելով զեղեալ սահմանս Նորա, զոր վասն գլխահարկաց, եւ դատաստանաց եղեալ էր ի վերայ Նոցա: Վասն այնորիկ եհաս եւ ի վերայ Նոցա իրաւունք արդարադատին Աստուծոյ, այլ եւ ի վերայ ազգիս հայոց. եւս զոր յապագայն գծագրելոց եմ, սակս Նոցին անողորմ եւ անաստուած գոլոյն կեղեքելոյն եւ կողոպտելոյն զկեանս տառապելոցն, զորս փոքր ի շատէ ծանուցաք: Իսկ յաղագս անօրէնութեան օրինազանցութեան, սպառութեան եւ անմտութեան եւ անմիաբանութեան սոցա, միանգամայն եւ ընդդէմ դառնալոյ յԱստուծոյ եւ յաստուածային գրոց եւ պատուիրանացն՝ զոր եւ ծանուցի ձեզ Աստուծով, որ եղև պատճառ կործանման ինքեանց, յորմէ տէր Յիսուս ազատեսցէ. եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

Դ

Քանզի ըստ Նախագուշակութեան սրբոյ մարգարէին Դանիէլի, եւ ըստ լրման ժամանակի տեսլեան Նորին, որպէս եւ կարծի ի բազմաց իմաստնագունից վասն տասն եղջերաց խոյին Նշանակ յառնելոյ տասն թագաւորաց յազգէն պարսից, որպէս թիւ համարոյ սոցին է. եւ կամ թէ ըստ կամաց Նախախնամողին Աստուծոյ, որ զիրաւունս հատուցման իւրոյ, իբրեւ զբաժակ ի ձեռին ունի՝ եւ ում կամի արբուցանէ զնա. եւ տէր է թագաւորութեան մարդկան եւ երկրի, որում եւ կամի նմա շնորհէ: Ըստ որում եւ այժմս է տեսանել. եւ զի եղև ի ժամանակս սոյն սուլդան Յիւսէին թագաւորիս, ազգ մի ի կողմանս Խորասանայ եւ Ղանտահարու, զորս Աղուանք անուանեն. եւ ասեն վասն ազգիս այնորիկ՝ եթէ են բնիկ ի լեռնաբնակացն Կաւկասու եւ յերկրէն ալանաց, որ են ազգաւ Աղուանք որ այժմ եւս Նախկին անուամբն վերակոչին. եւ լեալ են հաւատով քրիստոնէայք, եւ ապա զկնի ժամանակաց Լանկթամուրն կոչեցեալ բռնակալ, զոր տիրեաց յոլով մասին աշխարհիս յաղթութեամբն իւրով. զոր պատմութիւնքն վկայեն զամանէ եւ ասեն վտարանտեալ զազգս զայս ի տեղուջէ իւրեանց եւ տարեալ զքսան եւ հինգ տունն բնակեցոյց յերկրին այնմիկ: Եւ զկնի ժամանակաց դարձուցեալ են ի կրօնս Մահմետի. եւ ապա ուռճացեալ եւ բազմացեալ են, եւ լեալ իշխանք եւ պետք յիւրաբանչիւր մասին, եւ տիրազլուխք մինչեւ ի ժամանակս մեծ Շահաբաս կոչեցեալ արքային. որոյ յառնուլն զՂանտահար եւ տիրելն կողմանցն այնոցիկ՝ Նուաճին եւ սոքա ընդ իշխանութեամբ Նորին, եւ զկնի որդւոց եւ թոռանց Նոցին մինչեւ ի ժամանակս այս ի ՌՃԾ թիւս մեր. եւ ապա սկսան աղմկել եւ վրդովել կողմանքն այնոցիկ:

Այլ եւ՝ միւս եւս ազգ որքՊլուճ անուանին, այլ եւ երկիրն Սովուխ-Պուլաղու, զոր Թուրքմանն կոչեն, եւ գլխաւոր մի սոցա զոր Սուլեման պապա ասէին, որ ասէր զանձնէ զոլ յազգէ առաջնոց թագաւորացն որք Նստէին ի Դաւրեժ Շահաստանի Ջահանշահ եւ Եաղուպ անուանեալք, Նա եւ յերկիրն Աստարապատու շրջեցաւ: Եւ զգլխաւոր Նոցին Ատինաղուրտ կոչէին. այլեւ լեռնականքն Կաւկասու, ձիւնաբնակ ազգք Լեկաց, որ եւ Լազկիք՝ եւ ըստ գրոց Յոնք կոչեցեալք, եւ բնական թշնամիք ի սկզբանէ երկրիս Ատրպատականի, ազգիս հայոց եւ օրինաց մերոց: Սոքա միահաղոյն եւ զվերոյ գրեալսն ամենեքեան հետտեալք թիկունս դարձուցին՝ եւ ընդդէմ դարձան հրամանաց թագաւորին Պասից: Եւ սկսան յիւրաբանչիւր երկրէ գշրջակայս եւ զմերձակայս իւրեանց կողոպտել, գերի առնել եւ սրոյ ճարակ տալ. եւ այս ոչ թէ ի միում ամի այլ յերկար ժամանակս: Եւ ապստամբիլ սոցա սակաւ ամօք, զկնի եւ կից միմեանց եղեն. եւ թէպէտ թագաւորն զօրս գումարեալ ի ձեռն զօրագլխաց եւ սպարապետաց առաքէր ի վերայ Նոցա բաշխելով եւ յոլով զանձս, սակայն ոչ ինչ օգտիւր, այլ յաղթահարեալ

լինեին. թեպետ ոմանց բազմաւ ջանիւ եւ հազիւ ուրումն դադարեցուցին գխռովութիւնն ոչ այնքան յաղթութեամբ՝ քան թէ հաճելով զմիտս խոցա ըստ կամաց իւրեանց: Բայց կազ կողմանցն Ղանտահարու եւ Կովկասայնոց յերկարեաց բազում ժամանակս, զոր իւրում տեղուջն ասասցուք՝ եթէ Տէր կամեսցի: Եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ե

Չի յայտնի իսկ Է ամենեցուն այս, թէ տուն եւ կամ այլ շինուած թէ մեծ թէ փոքր՝ յորժամ հնացեալ փլանելոց իցէ, նախ որմունք եւ հիմունք խախտեալ բաժանի, եւ ապա ծեղուն տանեացն իջանէ. եւ զկնի այնորիկ ամենայն տանիքն ի վայր իջեալ կործանի: Այսպէս եղել եւ թագաւորութիւն պարսից. քանզի բնակիչք լերինն Կովկասու, որք Լազկիք կոչին, յայսմ կողմանէ լերինն՝ ի տեղի որ Ղախ, Ճար եւ Թալա, եւ այլ գիւղորայից անուանք յորջորջին, որոց գլխաւոր էր Ալի սուլդան անուամբ, որ նախ հրամանաւ շահին նստեր: Սա եւ այլ յոլովք ինքնագլուխ միաբանեալք ընդ նմա՝ դարձան եւ ապստամբեցին ի թագաւորէն ի ՌՃԿԱ թուին, զոր եւ յառաջ քան զայս Ինխելու երկիրն, այլեւ Շաքուա, Պասնջաղ, Մումպարաք, Չարղաթալու, եւ այլ յոլով գիւղորայք ասպատակեալ եւ գերեվարեալ էին եւ աւարի առեալ: Այժմս եկեալ Քանտաք անուն գիւղորայս՝ իսպառ տարան: Եւ այսպէս զրգռեալ ամ յամբ ասպատակ սփռեալ յայս կողմ եւ յայն կողմ Կուր գետոյն յերկրին Շաքուայ եւ Ղապալու եւ Դասանու նահանգին մինչեւ մերձ ի Շամախի քաղաք: Իսկ յայսմ կողմանէ յոլովք ի նահանգէն Ղազախու, որ Է Ախստեու՝ եւ ի յերկրէն Ամիրշամշատիւնուէն, որ են Չակամներն: Նա եւ չորս գետն Գանջապասանու՝ այսինքն Շամքօռ, Գանջապասան, Ոսկանապատու ձորն, եւ Զուրաքպասան. այլ եւ յոլովք ի գիւղօրեիցն Պարտայու, եւ զդաշտավայր գիւղորայսն միահողոյն կոտորեալ, գերի եւ աւարի առեալ ամայի արարին, եւ զմնացեալսն փախստեալ ի լերինս եւ ի գարանձաւսն Արցախու, եւ իւրաքանչիւր հանդէպ ամուր տեղիսն գերծեալք զապրուստ իւրեանց հոգային: Այլեւ ի ՌՃՅ թուին նոյն ինքն Ալի սուլդանն զումարեալ ի վերայ ինքեան զօրս նոյն ազգէն Լազկացն թուով ոչ սակաւք քան զուրթ հազար, եկն ի վերայ քաղաքին Գանջայու մինչեւ եմուտ ի պողոտայն (այսինքն Զուջան) որ ի կողմն Սուրթօբուլան անուն գեղջն, թոյլ տալով քաղաքացուցն: Եւ յորժամ մտին ի ներսն, ապա յարեան քաղաքացիքն, եւ կալան աստի եւ անտի զանցս գնացից խոցա, եւ կոտորեցին ի խոցանէ մինչեւ ի հազար քսան եւ մի ոգիս աւելի կամ պակաս, եւ ոչ ինչ կարացին առնել. այլ յետս դարձեալ ամօթով գնացին ի տեղիս իւրեանց:

Եւ այսքան իրս զորս աստ գրեցաք ի մենջ. յուրթ եւ յինն տարի գործեցաւ, սկսեալ ի ՌՃԿ թուէն: Եւ որքան հրաման եղել ի թագաւորէն զնալ զօրացն Պարսից ի վերայ խոցա, այսինքն բնակելոցն ի քաղաքն Շամախու եւ Գանջայու եւ ի շրջակայս խոցա. եւ խանքն որք նստեին անդ, որքան ջանացին՝ բնաւ ոչինչ կարացին դիմակայիլ, մանաւանդ թէ յաղթահարեալ կորացան առաջի խոցա. որպէս եւ Յասան ալի խանն Շամախու. հնգետասան հազար զօրօք գնաց մինչեւ ի սահմանս խոցա. եւ նոքա ի յառաւօտու պահուն յանկարծօրէն հասին ի վերայ խոցա եւ գլուխ մասն զօրացն կոտորեալ՝ զխանն եւս սպանին. եւ մնացեալքն փախստեալ դարձան: Այլ եւ ասպատակեալն Շամքօռու. Օղուրլու խանն Գանջայու ել ընդ առաջ խոցա եւ ընդ կրունկն փախստեալ դարձաւ, եւ եմուտ ի Գանջայ: Այլեւ Քիչի խան անուն ոմն իշխօղ Շաքուայ՝ սուղ ինչ ժամանակ ընդդիմացաւ խոցա, զնա եւս սպանին: Իսկ ի վերայ այսր ամենայնի ազգս այս ժպիրի առաւել եւս համարձակեցան եւ ապա ձեռն ամբարձին ի վերայ երկրին Կախեթու եւ ազգին Վրաց. որ եւ նախ քան զայս քանիցս անգամ ուժգնութեամբ բախեալ էին ընդ միմեանս, եւ հեղումն արեան ո՛չ սակաւք արարեալ երկոցունց կողմանց. որպէս եւ Իմամղուլի խանն Կախեթու միանգամ եւ երիցս փախուցին ի պատերազմէ, եւ աւարի

առին զամենայն կահ եւ կարասի նորա: Եւ այսպէս յառաջ խաղալով ամ յամէ աւերեցին զամենայն երկիրս նորա, մինչեւ ի հայրենի թագաւորանիստ տեղիսն իւրեանց եւ զԵպիսկոպոսարանն ի բաց թողեալ՝ ի յամուրս Թուշայ լերանցն ելին: Եւ սոցին այսպէս եւ այսքան ժպրհելոյն միւս եւս գոյ պատճառ զոր այժմ գրեցից:

Քանզի յերկրին Շիրուանու ի նահանգին Ղապալու գոյ իշխանութիւն ազգի միոյ մահմետականի զոր մելիք անուանեն, ի գիւղն Ղուրթղաշին կոչեցեալ՝ Ղարասու անուանել տեղին: Եւ երեւի թէ սոցին եղեւ ոմն մելիք՝ զոր մելիք Սիամմուտ ասեին. այր հանճարեղ եւ բախտիւն յաջողակ, եւ յոյժ ազահ քան զՅուդա, եւ անյագ քան զտզրուկ. սա բոլոր երկիրն Ղապալայու ի բուռն էառ մաղթայիւ, ի խանէն Շամախու: Եւ երկիրն էր բարելի եւ շէն եւ մարդաշատ, թէ հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յուլով անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն. եւ եթէ այլ ազգօք՝ որ բնիկ յերկրէն են. յորոց պէս պէս հնարիւք մելիքս այս ժողովեալ մթերեաց զանձս յուլովս եւ սաստիկս ոսկոյ եւ արծաթոյ, եւ բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն. յորմէ վշտացեալ ամենայն ոք տրտունջ եղեն զնմանէ, որպէս եւ հայ ազգն Պողերուն ժողովեալ ի դուռն խանին, եւ ազդ եւս արարին արքային: Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ որ էր բնիկ Ղարապաղու՝ յերկրէն հաչենու, եւ ի յազգէ մելիքաց, էր անդ, որ ընդ գնալոյ ժողովրդեանն սոքա եւս ազգաւ գնացեալ էին՝ եւ զՍօկութլու գեղն նորոգ շինեալ եւ բնակեալ. որ եւ քան զայն՝ այլ առաւել ո՛չ գոյր ի մէջ գիւղորեիցն: Չսա առեալ յղեցին յԱսպահան ի դուռն արքայի, զի ի վերայ ինքեանց արասցէ զիշխանութիւն մելիքութեան ազգին հայոց՝ որ անդ իբր գուլով յազգէ մելիքաց: Որ եւ գնացեալ ըստ կամաց իւրոց առեալ հրաման յարքայէ եկն. բայց ոսոխն իւր բուռն էր, ո՛չ կարաց ընդ դիմագրաւել, այլ կաշառօք կուրացոյց զաչս բռնաւորին Շամախու եւ ո՛չինչ արարին զբանն երիցոյն: Ապա ոխս կալան ընդ նմա մեծամեծքն Շամախու. այլ եւ ի խանէն ապստամբեցան, եւ գնացին առ թագաւորն զխանն ձգեցին իշխանութենէ, եւ զմելիքէն տրտնջեցին առ թագաւորն, եթէ յուլով զանձս ժողովեալ է, եւ կամի ապստամբիլ ի քէն, եւ արար հրաման զամենայն ինչսն զգայուն եւ շարժուն՝ որ ինչ եւ իցէ՝ ի գիր ձգել, եւ առնուլ (ի գանձն) թագաւորական. եւ ինքն իւրայնովք ի բանտ արկանել. որ եւ արարին իսկ: Եւ եկեալ դահիճք արքայական ի գիր եւ զաւթ ձգեցին զտուն եւ զինչսն մելիքին. եւ զինքն ընդ եղբօրն, որոյ անունն Ահմատ կոչիւր, կապանօք տարան ի քաղաքն Շամախի, եւ արկին ի բանտ ամիսս ինչ. եւ դարձեալ արձակեալք անտի կրկին կարգեցան իշխանութեան իւրեանց: Բայց ինչք սոցին զոր առին յարթունիս ասեին զթիւ ոսկոյն եւ արծաթոյն լինիլ իբրեւ եօթանասուն հազար թուման, զատ ի յայլ կահից եւ կարասեաց, եւ չորթոտանեաց եւ մլթերաց, որոց ո՛չ գոյր թիւ: Քանզի ասեին լինիլ սմա ջրաղաց հինգ հարիւր. տինկ որով զպրինձն գտեն՝ հինգ հարիւր. քում եւ մաջինակ որ զապրիշումն քաշեն հինգ հարիւր. գետք եւ առուք զոր արիս ասեն՝ ի վերայ արարից եւ արմտեաց երկրագործութեանց՝ յուլովք, եւ զայլն մտօք նկատեսցես փարթմութեան առնս:

Դարձեալ զկնի սակաւ ամաց անցելոց ի վերայ այսր ամենայնի, Յիւսէին անուն ոմն խան Շամախու՝ կրկին ըմբռնեաց զսոսա երկոսին եղբարսն հրամանաւ շահին եւ գլխատեաց. եւ ապա ի ձեռն առեալ զերեսին որդիս նորա զոր Փէյթար, Իբրահիմ եւ Ղասում ասեին. եւ յոյժ չարչարանօք եւ խոշտանկանօք ետ հանել եւ զմնացորդս ընչիցն, զոր ասեին քսան եւ հինգ հազար թուման. այսքան եւս այժմս առին եւ թողին զնոսա: Ապա Փէյթար անուանեալն գնաց առ շահն եւ առեալ զմելիքութիւն՝ եկն ի տեղի իւր, եւ վարեր ըստ հայրենի սովորութեան: Որ եւ զկնի չորից ամաց միւս եւս Յիւսէինն անուն խան Շամախու, ետ գլխատել զՓէյթարն ի տան իւրում, եւ ապա զտունն, զկանայս եւ զորդիս եւ զամենայն ինչսն իբրեւ ի գերութիւն վարեալ ածին ի Շամախի. զկնի որոյ զննեալ եւ որոնեալ զամենայն զոր ինչ եւ ունէր, զայն եւս առին եւ արարին արթունիս. որ եւ զհամար ընչից սորին եւս ասացին զոլ աւելի քան զքսան հազար թուման: Բայց

եղբարք սորին հերահիմն եւ Ղասունն փախստեայ գնացին առ Ալի սուլդանն վերոյ յիշեալ. եւ անտի անցին յայն կողմն լերինն առ մեծամեծս ազգացն այնոցիկ Լազկեաց: Չի որպէս ասեն՝ երկու կրօնս ունիլ մահմետականաց, ոմանք շիայք կոչին՝ որ են պարսիկք եւ ղըզլպաշք. եւ ոմանք սունիք ասեն՝ որ են օսմանցիք. եւ այս լեռնականք, եւ Աղուան ազգն Ղանտահարու, եւ Օզպէկք, եւ Պուխարացիք, եւ Արաբացիք, եւ այլ յուլովք որ ընդ տիեզերս կան կրօնիւքս այս. եւ վասն այն գնացին սոքա առ Լազկիսն, վասն զի ընդ նոսա միակրօնք էին, եւ ասեն թէ բոկոտն եւ բացագլուխ շրջեցան ի դրունս նոցա վասն նախատանաց իւրեանց՝ զոր կրեցին ի ձեռաց Շիայիցն. քանզի այսպէս է սովորութիւն տեղոյն: Եւ այսպէս շրջիլն նոցա ի նախանձ դրդեաց գնոսա, եւ չարացան քան զգազան կատաղի. եւ յոյժ ամօթ համարեցան ինքեանց այնպէս լինիլն նոցա. եւ ձայն տուեալ միմեանց միաբանեցան եւ խրախուսեալ ժողովեցան ի մի վայր բիւրք բիւրուց, եւ հազարք հազարաց. քանզի միշտ լսէին ասպատակ յայսմ կողման եղելոց լազկեացն՝ զոր նախ յիշեցաք, եւ նոքա եւս խորհեալ էին զալ եւ խառնիլ ի սոսա: Որպէս եւ յանցեալ ամին Սուրխայ անուն գլխաւոր նոցա եկն մինչեւ ի Վրացտուն, անցեալ ի Ներքոյ Կախէթու եւ Տիխիսու ասպատակեաց զգաւառնս զոր Սօմխէթ եւ Դումնախս ասեն: Իսկ այժմ սակս վերոյ ասացեալ պատճառին ի ՌՃՅԹ թուին օգոստոսի տասն, զրոհ տուեալ առ հասարակ միահաղոյն ազգս այս Լազկիք, ամենայն գլխաւորօք իւրեանց որք էին այսոքիկ, նոյն վերոյ ասացեալ Սուրխայն, Շամխալն, Իսմին, Յաճի Դովուլթն, եւ Ալի սուլդանն, ամենայն զօրութեամբ իւրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամախու, եւ յաւուրս ութ սաստիկ կռուեցան, եւ ոչ կարացին առնուլ: Այլ եւ համբաւ եւս եհաս առ նոսա ի հեռուստ իբր թէ յոմանց յետագայից իւրեանց աղմկեալ իցէ զերկիր նոցա. վասնորոյ յանկարծակի ի գիշերի միում դարձեալ դարձան ի տեղիս իւրեանց: Եւ ապա քաղաքացիքն Շամախու սկսան ամրացուցանել զկողմանս քաղաքին ցանկովք խորագունիւք, եւ շրջապատ որմովք: Այլ եւ զօրք եւս հասին աստի եւ անտի (այսինքն Գանջայու եւ Ղարաբաղու եւ Մղանու.) այլ հրամանաւ շահին եկն նոր խան քաղաքին որոյ անունն էր Յիւսէին խան Ազուլեցի: Եւ զայն ամս պահեցին զքաղաքն մինչեւ զալ միւս ամին ի նոյն ժամանակն եւ ի նոյն ամիսն:

Դարձեալ եկին վերոյիշեալ լեռնականքն քան զառաջինն յոյժ ամբոխիւք, եւ պատերազմեցան ուժգնութեամբ զաւուրս երկոտասան. եւ ապա առին զքաղաքն Շամախի ի ՌՃՅ թուին Յայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յաւուր չորեքշաբթի: Եւ եղել այսպէս առնուլն քանզի որպէս յառաջն ասացաք՝ երկու կրօնս ունիլ մահմետականաց, այսինքն՝ Շիայք, եւ Սունիք. եւ բնակիչք յայսմ քաղաքի ընդ կիսոյ էին, այլ եւ յուլովքն էին Սունիք, վասնորոյ ի Սարու թօփրաղ անուանեալ կողման բնակիչքն ի գիշերի բացին զկողմն իւրեանց, եւ ի ներքս առին ի զօրացն թշնամեաց. եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն ինքեանք եւս խառնեցան ընդ նոսա եւ ետուն ի ձեռս զքաղաքն: Եւ մտեալ ի ներքս Լազկացն՝ սուր ի գործ արկին ի վերայ Ղզլպաշ մահմետականացն. եւ զի՞նչ ասացից սակս աղետիցն եւ արեան հեղմանցն, որ իբրեւ զգետ հոսէին ի մէջ շուկայիցն. եւ ութ հարիւր այր ի գլխաւորաց քաղաքին եւ ի մեծամեծացն փախուցեալ եւ մտեալ էին ի մամն իւրեանց. որ ի մէջ քաղաքին: Եւ գնոսա անդ իբրեւ զանասունս գեւուին, միանգամայն հատին եւ սպառեցին զձայն վայոցն: Եւ յուլովք ի զօրացն պարսից եւ ի գլխաւորաց նոցա փախստեայ գնացին յո՛ր եւ կամեցան. բայց ինչք, տունք, եւ ընտանիք եւ զաւակք նոցա գերեվարեցան եւ աւար գնացին: Եւ զխանն Յիւսէին ըմբռնեալ պահեցին քանի մի աւուրս, եւ ապա ետու ի ձեռն հերահիմ աղին եղբօր յառաջ ասացեալ մէլիք Փէյթարին, զոր սպան փոխանակ հօր եւ եղբօր իւրոյ: Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն՝ թէ բնակիչք քաղաքին, եւ թէ այլ գիւղորեից՝ ո՛չ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի ինայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարումն ընչից ո՛չ սակաւ եղել, նա եւ գերեվարութիւն զաւակաց եւ որդւոց նոցա ո՛չ եւս եղել: Քանզի գիտել եւս արժանէ յաղագս

փարթամութեան քաղաքիս այսորիկ Շամսիու, զի ի մեծէ Շահաբասէն՝ զոր էառ զսա ի ձեռաց օսմանցոց ի ՌՃԵ թուին, մինչեւ ի ՌՃՅ թին շիւղ մի ոչ էր ստերիւրեալ յայսմանէ, եւ զի էր Պանտար Կասափական ծովուն եւ յամենայն կողմանց վաճառականացն տեղիք բնակութեան, եւ վաճառի, եւ շահաւետութեան ի Յնդկաց, եւ ի Յոռոմոց, ի Ջուղայու, ի Ռուսաց եւ յամենայն երկրէ. եւ այսպէս լի էր ամենայն ստացուածովք եւ գանձիւք: Վասնորոյ ազահ եւ անագորոյն ազգն այն, մանաւանդ թէ իշաբարոյքն կողոպտեալ առ հասարակ մերկացուցին, որպէս այր մի անկեալ ի ձեռս անաստուած աւազակաց. եւ ժողովեալ զամենայն կերպուկերպ ինչս, ոսկիս եւ արծաթս, բերեալ արտաքոյ քաղաքին կոտորեցին որոյն որոյն, եւ բաժանեալ յինքեանս բարձեալ տարան ի տեղիս իւրեանց: Եւ այնքան տգետք էին պիղծքն այնոքիկ զի ոսկի մի տային հացի միոյ եւ սեխի միոյ: Եւ այսպէս եղեւ առումն ամենափարթամ մայրաքաղաքին Շամսիու:

Եւ զկնի առման քաղաքիս գլխաւորքն Գանջայու եւ Երեւանու ազդ արարին եւ բողոք բարձին առ արքայ, եւ ինքեանք գրոհ տուեալ ամենայն զօրօք իւրեանց եկեալ հասին ի Պարտաւ քաղաք Աղուանից առ ավին Կուր գետոյն: Խանն Երեւանու ամենայն կողմնակալօք իւրովք, նոյնպէս եւ խանն Գանջայու ամենայն մեծամեծօք իւրովք, եւ այլք աստի բազմութիւն զօրաց հոյժ իբրեւ երեսնից հազարաց: Բայց արքայէ ո՛չ եղեւ եւ ո՛չ եհաս օգնութիւն սոցա, քանզի յոյժ տարակուսի կայր եւ զբաղեալ էր ի պատերազմաց կողմանցն Ղանտահարու. միայն թէ բանիւ եւ թղթով հրամայեաց սոցա առնել զոր ինչ եւ կարասցեն: Իսկ մարդախանձ գազանքն այնոքիկ՝ իբրու թէ ընդելք որսորդ, քաջք եւ կիրթք ի չարիս իւրեանց. եւ ահարկադէմք, որ զանուն եւ զձայն նոցա միայն լսելով սարսէին եւ դողային մերձակայք նոցին. ըստ որում եւ այժմս նոքա եւս հանդարտ եւ անվրդով առանց աղաղակի ժողովեալ էին յայն կողմ գետոյն մեծի, եւ ի գիշերի միում լռութեամբ անցեալ էին յայսկոյս: Իսկ թուլամորթ եւ կանացի ազգքն պարսից ըստ սովորութեան իւրեանց՝ զոր ի գիշերի մինչեւ ցառաւօտ ինճոյիւք արբենան, եւ յառաւօտուն ըիդ խոր քնովք անկանին: Եւ ապա ընդ լուսանալն եւ ընդ ձագել արեւուն յարեան ի պատերազմ. եւ մինչ սոքա դանդաղանօք պատրաստեցին զինքեանս, նոքա յաղթահարեալ արկին առաջի իւրեանց, եւ կոտորմամբ հասուցին մինչեւ ցլեռնոտայքն Արցախու՝ առ Դրդուական գետովն եւ Խաչինաձորով: Եւ այսպէս կորագլուխ եղեալ պարսիցն նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց. եւ Խազիրքն ժողովեալ զկապուտս նոցա՝ դարձան ի տեղիս իւրեանց ինդութեամբ: Այս գործեցաւ ի ՌՃՅ թուին, յաւուրս աշնան:

Եւ յանցանել ձմեռնային սաստկասառոյց գետին, եւ մերձեալ գարնանային քաղցրահոտ շնչմանն որ մեզ դառն երեւեցաւ, յաւուրս մարտի ամսոյն, մերձ առ մեծի պասեքի տեառն, դարձեալ վառեցան ի չար խորհուրդս իւրեանց, կրկին եւ եռապատիկ ժողովեցան, զնդեցան եւ միացան իբրեւ զմարախ բիւրք բիւրուց եւ հազարք հազարաց, ելին ի Դուռն Երկաթի եւ հասին ի Շամսիի. եւ անտի եկեալ բնակեցան ի տեղին ուր Երասխ եւ Կուր գետք խառնին ընդ միմեանս, հանդէպ բերրի դաշտին Մուղանու: Եւ զօրագլուխ մի պարսից զոր Չարխաչի ասէին, եւ նա բանակեալ էր յովով զօրօք ի յերկիրն Բարկուշատայ՝ ի վերայ նոյն Երասխայ, նա ի լրոյ համբաւոյ սոցա ինքնահալած եղեւ իբրեւ այր ամբարիշտ, եւ ի չիք դարձաւ ի տեղուջէ իւրմէ: Իսկ Յոնքն քաջամարտիկք եւ արիւնարբուք եկին զառ ի վեր գետոյն մինչեւ ի սահմանս Բարկուշատայ ի երկիրն Տիգակայ, եւ պատեցին զնա զլերամբք եւ զդաշտօք. եւ կարգ առին զօրէն ոճոյ եւ ինքեանք որպէս բազմահմուտ հնձօղք անկան ի վերայ նոցա: Եւ զի լի էր երկիրն քրիստոնէիւք՝ այլ եւ մահմետականօք յովովիւք, եւ բախեցան ի վերայ նոցա յաւուր մեծի շաբաթուն, եւ զաւուրս երիս ունայն եւ թափուր կացուցին զամենալի երկիրն այն ի մարդկանէ եւ յանասնոց, կոտորմամբ եւ գերութեամբ: Եւ անտի անցին յերկիրն Վարանդու, զնոյն եւ անդ գործեցին. բայց մելիքն նոցա Պաղիւր անուն փութով

ընդ առաջ յղեաց Նոցա արս ոմանս յիւրմէ անտի ընծայիւք, եւ զկէսն թափեաց զգերոյն եւ զերկիր իւր: Եւ անտի եկեալ հասին երկիրս Խաչինու՝ անահ եւ համաձակ դիմօք, զի բնաւ ո՛չ ոք ընդդէմ եկաց Նոցա ո՛չ սիրով եւ ո՛չ բռնութեամբ. այլ առ հասարակ զթիկունս իւրեանց փոխանակ դիմաց դարձուցին ի Նոսա, վասնորոյ եւ դիւրամուտ եղեն աստ, եւ զոր ինչ կամեցան՝ զայն գործեցին, զոր ո՛չ բաւեմ ասել:

Քանզի ի միում աւուր ի Կարկառ գետոյն մինչեւ ի Դրդուական գետն ի յերկիրն Չարաբերդու, միահաղոյն ասպատակ սփռեցան ընդ լերինս եւ ընդ դաշտս, նախ՝ զփայտաշէն տունս եւ զյարկս գիւղորէից հրծիգ արարին, եւ ապա յարձակեցան ի վերայ գերեաց, իջուցին ի գլխոց լերանց եւ հանին ի ծակաց վիմաց, եւ ի ներքոյ անտառախիտ եւ մացառուտ մայրից: Եւ ժողովեալ ընդ Նոսա զկահ եւ զկարասիս Նոցա. ընդ որոց խառնեցին եւ զհօտս զջոկս եւ զջուլիրս խաշանց եւ արջառոց եւ ամենայն չորքոտանի անասնոց եւ միահաղոյն խառնեալ վարեցին զառ ի վայր ընդ գետն Խաչինու. զգերին եւ զանասունսն ընդ միմեանս խառնեալ էին իբրեւ զհեղեղ յորդ. եւ որպէս զբանակ մեծ ի զնալն իւրեանց. զոր եւ մեք աչօք իսկ Նկատեաք. քանզի փախստեայ հասեալ էաք ի կատար լերինն որ ի վերոյ է սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարայ. եւ ոտք Նոցա ո՛չ հասին առ մեզ: Եւ մեք անտի հայեցեալ տեսանեաք զեղելոցն իրագործութիւնն, եւ այս եղել ի ՌՃՅԱ թուին, ապրիլ ամսոյ քսան, յաւուր աշխարհամատրան կիւրակէին: Աստանօր տեսանելի է զաղետ յետամնացելոց, զսուգ կոտորելոցն, եւ զաշխարս գերելոցն, զկսկիծ մարցն, եւ զաղետ գերեալ զաւակացն, զողբումն որք մնացելոցն, եւ զաւարառութիւն ընչիցն, զձայն լալականացն խառնեալ ընդ վայումն միջակտուր արանցն, արդարեւ զբնութիւնս լերանց եւ կարծր վիմաց փոփոխեալ՝ ընդ ինքեանս սգակից ինքեանց առնէին:

Իսկ զօրք թշնամեացն տարեալ զաւարն եւ զգերին խառնեցին ի բանակն իւրեանց. եւ չուեալ ի Ականակերտու բանակեցան ի վերայ գետոյն Դրդու, որ այժմ Թարթառ կոչեմք ըստ պարսկականին, ի վերայ կամրջին որ Ղառնի-թօրփի ասեն: Եւ ո՛չ տեսցին անդ. այլ եւ ո՛չ կարացին այնքան վնասել երկիրն Չարաբերդու եւ Պարտայոյ՝ որպէս մերոյս: Քանզի Նոքա յառաջագգած լեալ ի յամուր տեղիս լերանց իւրեանց ամրացեալք էին, մանաւանդ թէ երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային եւս, որ եւ զբազումս հարին ի թշնամեացն, վասնորոյ զաւարն եւ զգերին ճեպով անցուցին ընդ գետն մեծ Կուր ի կողմանս իւրեանց. եւ ինքեանք փութացան հասանել ի վերայ քաղաքին Գանձակու:

Յայսմ վայրի ի սոցանէ վտանգեալ եւ նեղեալ մեծ պարոնն Քալպալի պէկ տերն Չարաբերդու եւ Ղայնաղին որ էր թոռն Դարկահ ղուլի սուլտանին: Քանզի փախստեայ ի յերկիրն Ծարոյ էր, եւ անճարակ լեալ եկն առ սոսա: Եւ զկնի քանի աւուր զորդին իւր պատանտ տուեալ եւ ինքն գաղտ դարձեալ եկն ի տեղի իւր: Իսկ Նոքա զնացեալ Նստան ի վերայ քաղաքին Գանջայու յաւուրս երկոտասան աւելի կամ պակաս. եւ ո՛չինչ կարացին առնել. քանզի ի ներքուստ ընդդիմանային քաղաքացիքն, եւ մանաւանդ թէ յառաջագոյն իրագեկ եղեալ վասն սոցին գալստեան մեծատունք եւ ճոխք քաղաքին զնացին ի քաղաքն Տփխեաց առ թագաւորն Վրաց Վախտանկ, զալ յօգնութիւն ինքեանց, եւ նա խոստացեալ էր զալ: Եւ յորժամ մօտ եղեն սուրհանդակք, եւ պատգամաւորք սոցա մի զմիոյ զկնի ընթանային զկնի Նորա. որ եւ եկին իսկ քառասուն հազարաւ ի վերայ Լազկացն: Եւ յորժամ եհաս նա երկիրն Շամքօռու, սոքա աստի սկսան սորիլ դէպ ի Կուր գետն. եւ այսպէս մի ըստ միոջէ զնալով ի մէջ երից աւուրոց չիք եղեալ կորեան ի տեղիս իւրեանց եւ բարձան ի միջոյ: Իսկ թագաւորն վրաց Վախտանկ եկն յովով ամբոխիւ աւելի եւս քան զքառասուն հազար եւ բանակեցաւ ի հարաւոյ կողմանէ քաղաքին Գանձակու օգնութեամբն Քրիստոսի Աստուծոյ. որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

Եւ որպէս պատմեցաք զառաջին գալուստ Վախտանկին յօգնութիւն քաղաքին Գանձակու ի կողմանէ աւարառութեան ազգի Լազկեաց որ եւ զնոսա փախստական արար առանց պատերազմի. եւ ինքն ամսօրեայ աւուրք նստաւ մերձ ի քաղաքն: Իսկ քաղաքացիքն բանատար եղեն առ նա, եւ ասեն ո՛չ լինէր գալուստ Լազկացն առ մեզ եւ յերկիրս մեր եթէ ո՛չ ի մերձակայից եւ ի շրջակայ ազգացս որ զմեօք են համակամ եւ միաբան չէին լեալ ընդ նոսա: Զանգի ի սատարելոյ սոցա եկին նոքա վասն զի միակրօնք եւ համադէնք եւ սունիք են: Արդ՝ եթէ դու մեծի շահին բարեկամ եւ սիրելի ես եւ մեզ կամեցօղ, պարտիս եւ դու զնոսա գերել աւարել եւ կողոպտել: Է եւ պատճառ մի եւս սոցին այսպէս ասելոյն, զի վասն գալստեան նորին յօգնութիւն ինքեանց, բազում եւ յոլով դրամս խոստացեալ էին նմա, եւ ի չտալն իւրեանց զնոսա մատնեցին զնա ի ձեռս նորա. եւ զի էր յաւուրս գարնան ի յամսեանն մայիսի ի ՌՃՅԱ թուին, եւ առ հասարակ վրանաբնակ ազգքն՝ որ եւ Թարաքամայ կոչեն որ խաշնարածք էլեալ էին ի լերինս եւ ի հովանոցս եւ ի խոտաւետ տեղիս ըստ նախնի սովորութեան իւրեանց, մանաւանդ թէ փախստեայ իսկ էին եւ նոքա ի յահէ Լազկուն. եւ այժմ ի թելադրութենէ գանչեցւոց որոց գլխաւորն էր Զաւատ անուն խանն, հրաման արար Վախտանկն զօրաց իւրոց, ելանել ասպատակ ի վերայ այնոցիկ յորոց նոքա ասացին: Եւ իսկոյն գունդագունդ եղեալ միլեկան ազգն վրաց առաւել անողորմ քան զկովկասայինսն. սփռեցան ի լերինս եւ ի ծորակս եւ յարձակ վայրս երկրի Զակամու, Շամբօրոյ, Գանջապասանու, Ոսկանապատու, Զուրակչայու, եւ Պարտայու, մինչեւ ի Գուլստան գեղն եւ ի գետն Դրդու: Եւ թեպէտ սպանութիւն եւ գերեվարութիւն ո՛չ այնքան արարին, սակայն զորինչ տեսին աչք նոցա. չորքոտանի անասուն. մինչեւ ի հաւ, եւ ցկատու, եւ ցշուն. իսկ զանշնչից ո՛չ Է ասելի, զի մինչեւ ի փայտեղէն, եւ պրտեղէն եւ խեցեղէն տարան: Եւ եթէ այս այսպէս եւ զինչ գրեցից սակս պիտոյ եւ պատուական ընչից եւ գոյիցն ոսկեղինաց եւ արծաթեղինաց, եւ այլ ազգի ազգի կահուց եւ կարասեացն, եւ զի ասելի՞ թէ ի բազմութենէ աւարին, այսինքն պղնձոյն, երկաթին եւ շորեղինին ոչ բաւէին բեռնակիրք, այլ սայլիւքն որ ընդ ինքեանս՝ այնու կրէին ի բանակս իւրեանց որ էր մեղծ Գանջայու, ի Զօլակ անուանեալ վայրն: Եւ զայս ոչ թէ միայն յառաջ ասացեալ մահմետականացն արարին. ոչ. այլ ընդ նոսին խառնեալ եւ զամենայն գաւառս հայոց ի վերոյգրեալ յերկրէն միահաղոյն աւարի առին զշարժուն եւ զանշարժուն: Եւ զի լինէր երբեմն գունդ ինչ զօրացն վրաց, դիմէին ի գետղ ինչ քրիստոնէի, եւ նոքա քահանայիւք եւ ժողովրդօք ընդ առաջ լինէին նոցա խաչիւք՝ շուրջառօք, զանգակօք՝ եւ մոմեղինօք՝ իբրեւ զքրիստոնէի: Իսկ վրացիքն ի վերայ անկեալ կողապտէին զգետսն, եւ զեկեղեցին, զգիրք, եւ զամենայն անօթս, զարս եւ զկանայս, եւ զամենայն ինչս գեղջն մերկ ի մօրէ կողոպտեալ եւ աւարի առեալ զնային. եւ այսպէս զամենայն գաւառս եւ զեկեղեցիս կողմանցն Գանձակու աւեր եւ թափուր արարին յամենայն ընչից, եւ լցին զբանակս իւրեանց: Այլ զթիւ հօտից եւ անդէոց եւ առջառոց, ո՞ կարէ ասել. քանզի կարգ եւ սովորութիւն Է նոցա յամենայն աւարէ զտասանարդն տալ գլխաւորին իւրեանց. այժմ ասէին զբաժին նորա ի յոչխարաց քսան եւ հինգ հազար, եւ յարջառոց ինն հազար, եւ զայլն մտօք զննեցես: Եւ զի այս եղել օգուտ մեզ գալուստ նորին, որ զմնացեալն ի ժպիրի ազգէն լեզկաց ճռաքաղ արարին ազահ, եւ անյագ, եւ անողորմ ազգն վրաց: Եւ զիտելի Է, զի թագաւորն Վախտանկ, ինքն այր բարեսէր, երկիւղած յԱստուծոյ եւ քրիստոնէասէր եւ անյիշաչար էր, որ եւ յոլով անգամ պատուիրէր եւ սպառնայր զօրացն ոչ առնել այնպէս զքրիստոնէեայսն՝ որպէս վասն սպանութեան եւ գերութեան. իսկ նոքա բիրտ եւ սոպոք բարուցն վրաց ոչ անսային, եւ ոչ լսէին հրամանի գլխաւորին իւրեանց: Եւ սոքա զայս արարեալ եւ ապա դարձան ի տեղիս իւրեանց. եւ մնաց երկիրս մեր անտերունչ, եւ անգլխաւոր, եւ սկսան մարդիք իւրաքանչիւր զհաճոյս կամաց եւ մտաց իւրեանց առնել: Ուստի եւ իմ տեսեալ զայս եւ նկատեալ զի յաւարտ իրին ո՛չ գոյ

Եւ իսկ ի մէջ բանակին Վախտանկայ, ընդ Լոսին եւ Ես ուղղեցայ զնալ յերկիրն Վրաց, որ եւ զնացաք իսկ. եւ յուրի անկեալ ի Գանջայու ի ՌՃՅԱ թուին, մայիսի ամսոյ ի Ը մտաք ի Տփիսիս քաղաքն, մաւրով անդ ամիսս չորս. եւ ի մտանել աշնան, յամսեանն սեպտեմբերի սկսաւ կրկին դառնալ ի Գանջայ Վախտանկ այսու պատճառաւ: Քանզի ի Լուազիլ միանգամայն եւ ի ստորանկանիլ թագաւորութեանն Պարսից զոր յապայն ասասցուք զորպիսութիւն իրին, առաւել Եւս բարձրացան թշնամիք Լորին մանաւանդ կայսերքն մեծամեծք եւ ինքնակալք Ռուսացն ասեմ որ Մոսկովու Պետրոս թագաւորն եւ Յոռմոնց Կոստանտնուպօլեաց տիրոջ իսմայելացին. սոքա իւրաքանչիւր դիմաց սկսան զօրս յարուցանել ի վերայ երկրին Պարսից. զի Ռուսն օգնել կամեր թագաւորին Պարսից. իսկ Յոռմոնայեցին (Օսմացին) առնուլ ջանայր յինքն, ասելով՝ որովհետեւ այլք կամին տիրել կողմանցն այնոցիկ, ինձ անկ է առնուլ վասն զի յառաջմէ մեր էր երկիրն Ատրպատականի: Սակս այսց պատճառի սկսան երկուց կողմանց պատգամս յղել առ թագաւորն վրաց Վախտանկ. մին ասելով՝ յիմ կողմն լէր եւ ինձ հնազանդեա՛. եւ միւսն թէ հաւատակից իմ ես, պարտիս ինձ անսալ, եւ առ իս գալ, քանզի պայման ուխտի եւ ժամադիր եղեալ էր թագաւորն Պետրոս առ Վախտանկ, զի յայսմ աշնան ի մուտն հոգտեմբերի՝ ինքնին ի քաղաքն Շամախի հասեալ եւ զնա անդ ի պատրաստի գտանել պարտէ: Յայսմ Լուազում թագաւորն Պարսից, որ հանդերձեալ էր անկանիլ ի գահոյից եւ ի բարձրութենէ իւրմէ, փութանակի հրովարտակ մի հասոյց առ Վախտանկ, եթէ «Քեզ ետու զամենայն իշխանութիւն կողմանցդ Գանջայու, եւ ամենայն Ատրպատականի. եւ զքեզ կարգեցի գլուխ եւ սպարապետ ամենայն իշխեցողաց կողմանցդ այդոցիկ. վասնորոյ շեշտակի զօրս գումարեալ գայցես ի Գանջայ եւ պահ կալեալ զգուշացիս կողմանցդ այդոցիկ ի թշնամեաց մերոցե: Չայս հրաման եւ ի Լմանէ ընկալեալ Վախտանկին մտախոհ եղեալ ի սենեակ սրտի իւրոյ այսպէս, եթէ ահա ստիպիմ ի յերկուց ինքնակալացս որ եւ հարկ է զհրաման միոյն կատարել: Արդ՝ հոռմոնայեցին այլահաւատ եւ օտար գլուխ ի մենջ, կամի բռնութեամբ տիրել երկրի մերում: Իսկ կողմս այս՝ զի մինն բուն տերն մեր է, այսինքն Պարսից թագաւորն եւ միւսն հաւատակից մեր եւ քրիստոնէայ կայսր է, մանաւանդ թէ հզօր զօրութեամբ: Արդ՝ դիմեալ զնացից ի հրամանս Լոցա եւ յորոց ի Լոցանէ յաջողեսցի զհրամայեալն՝ զայն կատարեցից:

Եւ իսկոյն հրաման եհան զօրս գումարել եւ վաղվաղակի ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց ազգացն վրաց եւ հայոց եւ ո՛չ ոք եթող զոր ո՛չ եբարձ ընդ իւր. ընդ որոց եւ զիս Էառ բերել, զի զնալն մեր անդ մինչեւ ի դարձս այս սիրով ընդունէր զմեզ եւ զռոճիկն մեր ի յինքենէ էր հրամայեալ: Եւ ելեալ ի Տփիսիսու անբաւ ամբոխիւ, զորոյ որքանութիւնն անբաւ գլուխ՝ ոչ կարացաք գրել, եւ եկեալ հասաք ի կամուրջն կոտորած՝ զոր Մնդթօրփի ասեն, յաւուր տօսի Սրբոյ խաչին: Եւ ապա աստ յայսմ աւուր յառաջ կոչեցեալ զիս՝ հրամայեաց Լախբան զինքն յառաջ ընթանալ յերկիրն մեր Ղարաբաղ եւ զհայազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներաց եւ չորս գլխաւոր եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանք էին Աւան, Շրուան, Շահնի, եւ Սարուխան. որ եւ սոքա հարիւրապետ եւ իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մելիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին եւ խախտելոյ իշխանութեան Պարսից միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ եւ արիական եւ զօրեղ մանկունս եւ երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս անելի քան զերկոտասան հազար: Եւ ամրացեալ յամուր վայրսն Արցախու: Եւ այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկրիս մերում, որոց պատմութիւնքն յառաջակայսդ յաճախագոյնս գտցես:

Այժմս լուեալ սմա զոցանէ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն անելոյ զնոսա կազմ զօրոք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց

իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զինուորական սպասաւորութեանց եւ այսպէս բովանդակեալ զամենայն, իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս եւ սպառազէնս. ընդ որոց եւ զդասս քահանայից եւ պաշտօնեից մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ եւ խնջոյիւք, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն հայոց. եւ գնացեալ իջաք մերձ ի քաղաքն Գանջայ, Զօլակ անուն վայրն յաւուրս երիս: Քանզի եւ թագաւորն Վախտանկ բնակեալ էր յայն կողմ քաղաքին՝ ի վերայ ջրոյն որ Ղօջղարի գետ եւ Ղարա-արիս ասեն, եւ զկնի երից աւուրց ապա հրաման արար գնալ առ ինքն: Որ եւ ելեալ գնացաք: Եւ ի մերձեալ բանակի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդ առաջ լինիլ մերայնոցն իբրեւ ողջամբ ընդունել զնոսա:

Եւ այսպէս մեծաւ շքով հանդիպիլ միմեանց երկուց կողմանց զօրացն. եւ իբրեւ զօրէն պատերազմի ռազմ կարգեալ ճակատ առ ճակատ եւ քաջամարտիկ մանկունք մերոցս դիմաց յառաջ խաղացեալ ճախր առեալ քաջընթաց երիւարօք, եւ զինակազմ զրահիւք պարէին յանդիման ճակատոյն. եւ ի ձայնէ հրացանացն որոտայր եւ թնդայր վայրն այն եւ փոշեխառն ծուխ նորին իբրեւ զկայծակնափայլ ամպ արգել զճառագայթս արեգականն մինչ զի զմիմեանս հազիւ տեսանեաք: Եւ այսպիսի խրախուրթեամբ հասեալ իջաք մերձ առ բանակի նոցին: Չոր տեսեալ Վախտանկին այսպիսի յառաջադիմութիւն մերայնոցս ցնծացաւ ի հոգի եւ ի մարմին իւր: Եւ նոյն ժամայն յղեալ կոչեաց առ ինքն զմեզ եւ զգլուխ կարգեալ տղայսն եւ զմելիքսն. եւ յորդորական բանիւ յուսադրեաց, եւ զօրացոյց ասելով՝ «այսուհետեւ զօրասցիք եւ քաջ լերուք իբրեւ յորդիս զօրութեան եւ յուստեք եւ յումեք մի՛ երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէիցե: Եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ եւ յոյժ շնորհակալ եղել զմենջ. եւ ի վաղիւն զամենեցուն զգլխաւորսն խիլայեաց՝ եւ այսպէս մնացաք առ նմա զաւուրս իբրեւ քսան եւ հինգ:

Եւ պատճառ սորին այսպէս սեր առնելոյն ընդ մեզ՝ այս է առաջինն՝ զի բնական սեր ունէր ընդ ազգիս հայոց. եւ ոչ այնքան հաւատայր ազգին իւրոյ վրաց որք միշտ նենգաւորք եւ խորամանկք են. վասն այն կամեր զայս զօրս՝ մանաւանդ ազգս հայոց իւրն սեփհականացուցանել որպէս տփիսիսեցիք: Եւ երկրորդ՝ զի յատկացեալ եւ ստուգեալ էր զալուստ մեծի կայսերն Ռուսաց Պետրոսի եւ կամեր հայ եւ վրացի զօրօք ճոխ եւ շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա: Բայց զկնի յոլով ակնկալութեան եւ սպասաւորելոյ համբաւոյ զալստեան նորին, մեղք մեր յառաջընթաց եղել քան զնա. զի եկն եհաս ի Դուռն Երկաթի, այսինքն ի Դարպաստ, եւ բնակիչք տեղւոյն ինքնակամ յոժարութեամբ ետուն զամուրն ի ձեռս նորա: Բայց ո՛չ գիտեմ զինչ պատահումս եղել, ոմանք ասացին զի ի հիւանդութենէ եւ այլ պատահարաց վնասք յոլով եղել զօրուն, եւ կոտորումս ձիոց վասն անընդելութեան նոցա օդոյ եղանակի երկրին, այլ եւ նաւաբեկութիւն եւս լեալ զինուց, այսինքն ջապախանից, (ճեպիանէ) եւ ռոճկաց զօրուն, եւ այլք այլ իմն պատճառս ասացին: Չինչ եւ իցէ անդի եղել դարձ նորին, թողեալ զօրս յոլովս անդ՝ պայմանեալ ի գալ միւսոյ ամին դարձեալ դառնալ եւ ինքն չոգաւ յերկիր:

Եւ զայս լուեալ Վախտանկ, սա եւս սկսաւ դառնալ ի տեղի իւր, զի ի սոյն նուագում համբաւ եւս եհաս ի դրանէ թագաւորին Պարսից, թէ զքաղաքն Ասպահան, շահն եւ զօրք իւր ի ներքս փակեցին եւ մերձ են ի յառնուլ: Այլ եւ զկնի իւր սուրհանդակք եւս հասին եթէ ահա ի հին թշնամեաց քոց կամին առնել ի վերայ տան քաղաքիս քո՝ փութանակի պարտիս հասանել այսր: Յաղագս որոյ վաղվաղակի յարուցեալ դարձաւ ընդ կրունկն եւ սուղ ինչ պատերազմեալ ընդ Ղազախու երկրին սակս առաջնոյ ինչ քինու իւրեանց, գնաց ի տեղի իւր ի քաղաքն Տփիսիս: Իսկ մեք անյոյս մնացեալ առաջնոյ ասացեալ յուսոյն, դարձաք իւրաքանչիւր ի տեղիս մեր եւ ամրացաք ի լերինս ուր եւ դժուարին էր:

Բայց սակայն որպիսութեանց Վախտանկին, դարձեալ կայ մեզ ասել սակաւ ինչ պատմութիւն. զի զկնի դառնալոյ նորա տակաւին՝ բռնաւորն Գանջայու, եւ Կախէթու, եւ Երեւանու, եւ Պօրչալուին, եւ Ղազախու ի տեղիս իւրեանց էին: Սոքա ամենեքեան թշնամիք եղեալ ընդ նմա, մանաւանդ ուրացեալն Միամմատողուլի խանն Կախէթու, որոյ յառաջն Կոստանդ ասեին, ի թոռանց Թամրազին, եւ Օղուրլու անուն խանն Գանջայու, որ ազգաւ եւ ի բնուստ թշնամիք էին ընդ ազգին Վախտանկայ, այժմս միաբանեալ առ հասարակ յապստամբութիւն գրեցին ի Վախտանկայ առ նոր անուանեալ Շահն Թահմազ, քանզի մի ի յորդուցն Շահսուլտան Յիւսէինին՝ Թահմազ անուն փախուցին յԱսպահանու եւ բերեալ ի Ղազուին արարին Շահ: Առ սա գրեցին վասն Վախտանկին, եթէ խորհեալ է զապստամբութիւն ի քէն, միաբանէ ընդ ինքեան զազգն հայոց եւ վրաց, եւ դեսպանս արձակեալ առ թագաւորն Ռուսաց՝ զի եկեալ տիրեսցէ աշխարհիս քոյ: Արդ՝ զոր ինչ հաճոյ է յաչս քոյ հրամայեսցես առնել: Իսկ նորաբուսիկ անխոհեմս այն գրեաց հրովարտակ, եթէ զերկիրն Կախէթու, եւ Քարթալայ, որ է Տիփիս, բոլոր թումանօք Վրաց, ետու Միամմատողուլի խանին եւ զամենայն գլխաւորս եւ զօրս Գանջայու, Երեւանու, եւ զայլս եւ զվերոյ գրեալս ետու օգնական նմա. ահա պահանջեմ ի ձեռք զՎախտանկն, եւ կամ զգլուխ նորին. վաղվաղակի յղեսջիք առ իս: Եւ ապա յամենայն կողմանց ժողովեալ զօրաց ի վերայ նորա եւ նոյն ինքն Միամմատողուլի խանն ի գիշերի գաղտ եմուտ ի բերդն ոչ գիտելով Վախտանկին. եւ ընդ առաւօտն յանկարծակի ձգեաց թօփ ի վերայ տանն Վախտանկին եւ ասէ. «հրաման է Շահին, ե՛լ աստի եւ զնա՛ն: Իսկ նա հագիւ թէ զերծեալ էր ի պարսից, զոր յառաջմէ երդմամբ կոչեցին առ ինքեանս եւ զամս երիս ի խորին Պարսկաստան յաքսորս պահեցին. եւ դարձեալ ետուն զսպարապետութիւն զօրացն պարսից զամս երկուս. եւ ապա զիւր հայրենի իշխանութիւն տուեալ հրամայեցին դառնալ ի տեղի իւր: Յետ այսորիկ եկեալ Վախտանկն եւ թեպէտ առ երեսս այլ իմն կերպիւ կեայր, այլ ըստ մտացն խորհրդոյ՝ զղջումս սրտին յայտնի էր յաչս ամենեցուն. վասն այնորիկ յոյժ ատելիք էին նմա պարսիկք եւ նոքա նմա թշնամիք. այժմս ի յօրինիլ ի վերայ նորա պատերազմս, եւ նա ժողովեաց զօրս իւր, մանաւանդ զքաղաքացիսն, զհայազուն քաջամարտիկ զօրականսն, որք զհոգիս եւ զորոգիս, զինչս եւ զանձիսս եղեալ էին ի վերայ նորա յօժար սրտիւ. եւ սկիզբն արարին զպատերազմս յառաջներրորդէն դեկտեմբեր ամսոյ մինչեւ ի տօն սրբոյ Չատկին. Վախտանկն վրացի եւ հայ զօրօք. իսկ Միամմատողուլին պարսկօք:

Չինչ այլ գրեցից սակայն աներութեան եւ գերութեան եւ սպանութեան երկրին այնմիկ, այլ զի առաջինն այն եղել անարտ իրին, որ զօրսն պարսից յաղթահարեցին կոտորմամբ եւ փախստական առնելով. եւ զնոյն ինքն զՄիամմատողուլին գատ ի զօրացն միայն գտեալ՝ հալածեալ էին մերձ ի հասանել՝ եւ նա զերասանակ երիվարին ուղղեալ էր առ գետն Կուր ի ներքոյ քաղաքին Տիփիսու: Եւ այնպէս երիվարն արկեալ զինքն ի գետն. եւ ի լող անցեալ յայնկոյս՝ զնաց յերկիր իւր ի Կախէթ. բայց ո՛չ կասեցաւ եւ ո՛չ դադարեաց ի չարութենէ, զի որպէս զհուր վառեալ էր ի չար նախանձուն, եւ երկրորդ Յուդայ զգեցեալ էր զհայրն իւր զսատանայ: Քանզի զնացեալ իսկոյն ընդ իւր միաբանեցոյց զազգն Լազկեաց եւ զամենայն կովկասային լեռնաբնակիչսն, զի անյուսացաւ ի կողմանցն պարսից. եւ ընդ նոսա ուխտեաց այսպէս. «եթէ սատարիցէք ինձ եւ օգնիցէք, եւ ձերով օգնականութեամբ եւ զօրութեամբ առից զքաղաքն Տիփիս, ձեզ տաց որ ինչ գտանիցի ի նմա, ոսկի եւ արծաթ, կերպասեղէնս, կտան, եւ բրթեղէնս, պղինձն, երկաթն, եւ անակն, միանգամայն եւ գերին զոր ի նմա գտանիցէք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի ըստ մարդաթուի ձերոյ ամենայն մարդոյ երիս թուման եւս յինէն տաց. միայն թէ մեծ նախանձու իմոյ զվրեժն առիցէ:

Չայս լուեալ ի նմանէ կիրթն ի չարիս, եւ աշխարհակործան մոլեգին լեգեօնս սաղայելի. զի այսպիսի անետիս ետ զօրապետն իւրեանց եւ յոյժ զուարճացան ի սիրտս իւրեանց եւ

խոստացան կատարել զկամս Նորա: Եւ վաղվաղակի ի մի վայր ժողովեալ բազմութիւն յոյժ վայրենաբարոյ ազգացն լեռնական բարբարոսացն հանդերձ գլխաւորօքն իւրեանց զոր Ալի սուլթան եւ Իսմի ասէին եւ այլք ոմանք: Եւ գերիս բաժանեալ զգօրս վիճակաւ ելին ի վերայ ամենափարթամ քաղաքին Տփիսիսու որում ի բազում ժամանակաց ցանկային, եւ յանկարծ իմն եկեալ պաշարեցին զքաղաքն: Քանզի զօրք Վախտանկին ցրուեալք էին եւ ինքն անհոգ կայր. եւ յաւուրս ինչ դիմակայեալ՝ եւ ետես զի յուստեքէ ո՛չ եհաս օգնութիւն, այլ եւ ոմանք ի գլխաւորացն վրաց եւ մեծամեծաց յետս չոգան ի նմանէ, որ էր Ղարաղալխանու Կեօրգի յերիսթան եւ Ղափլանեցիք եւ ի քաղաքէն ոմանք եւս: Չայս տեսեալ Վախտանկին՝ զի համառելն ո՛չ օգուտ բերէ ինքեան եւ ո՛չ քաղաքին, իւրովի յել արտաքս ի քաղաքէն յեզր ինչ: Եւ հրաման ետ գլխաւորաց քաղաքին ելանել ընդ առաջ Նորա եւ յօժարութեամբ առնուլ ի Ներքս զգօրն. զի թերեւս մի՛ իսպառ ակերեսցեն զնոսա եւ զի գերծցին ի գերութենէ եւ ի սատակմանէ, վասն զի ինայեաց ի քաղաքն, քանզի սեփական հայրենիք իւր էր: Եւ ինքն գնացեալ ի վեր ամրացաւ ի խորին Վրաստան եւ անտի ստեպ ստեպ հրեշտակս եւ դեսպանս առաքէր առ թագաւորն Ռուսաց, զի զօրս հասուցէ ինքեան ի թիկունս՝ եւ ոչ ժամանեաց:

Իսկ Մհամմատղուլին յորժամ եմուտ ի քաղաքն հանդերձ բազմութեամբ Լազկեացն եւ իսկոյն սկսան որոնել զքաղաքն տան Է ի տուն՝ եւ դրան Է ի դուռն. այլեւ զեկեղեցիսն ամենայն եւ զվերնատուն եւ ներքնատունսն լոցա: Եւ զի ի յուրվ ժամանակաց եւ այսր անդրդուելի էր ի թշնամեաց եւ խաղաղացեալ ի պատերազմէ ամենափարթամ եւ վայելուչ քաղաքն Տփիսիս՝ եւ որպէս ամենեցուն Է յայտնի, բազմաշխատք վաճառականք են արք տեղոյն եւ փափկասունք եւ գեղեցկատիպ կանայք, ուստերք եւ դստերք լոցա. եւ ըստ կենցաղոյս քաղաքաւարութեան աննմանք ի բազմաց. ապարանիւք գեղապաճուճօք զարդարեալ, կահիւք եւ կարասեօք ուռճացեալք, եւ ըստ ժամանակի իշխանութեան հայոց զամենայն սպասս եւ անօթս տանց եւ սեղանոց լոցա գյուղվս փոխանակ պղնձոյ՝ արծաթեղէնս եւ ոսկեղէնս էին կազմեալ. իսկ զհանդէձից եւ զգեստուց զարդուց ականակուռ դիպակաց մարգարտաշարաց պայծառութիւն՝ դիտեա՛ որչափ որ միտք քո բաւեն: Այլ վասն եկեղեցեացն շքեղութեան եւ պայծառութեան զի՛նչ ասացից. զի յոյժ շքեղացուցեալ էին ոսկեղինօք եւ արծաւեղինօք եւ դիպակօք եւ ամենայն կահիւք եւ կարասեօք եւ անօթեղէն սպասիւք: Չայս ամենայն գրեալքս ի ձեռն առին վայրենի եւ անագորոյն եւ ազահութեան մասամբ անյազ գազանաբարոյ եւ տզրկանման ազգն այնոքիկ. եւ կողոպտեալ թափեցին յինքեանս զբազմութիւն աւարին եւ զմանկանց եւ տղայոց, կանանց եւ աղջկանց, զաչաց զհաճոյսն առին ի գերութիւն, իսկ զխայտառակութեանց զչափ ո՞ կարէ պատմել, եւ զաւարին զթիւն ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել: Բայց սպանութիւն եւ այլ անելի գերեվարութիւն ո՛չ այնքան արարին, վասն զի ոչ եթող իսանն, այլ Նոքա եւ ոչ նմա լսէին, քանզի զխոստացեալ դրամս ինդրէին. վասնորոյ զծանր հարկս Էարկ ի վերայ քաղաքացւոցն այնչափ համարօք իբրեւ քառասուն հազար թուման, եւ առեալ զայն ետ լոցա, եւ արձակեաց գնալ ի տեղի իւրեանց:

Վ Ե Ր Զ: